

Quid facerem, neque servitio me exire licebat,
Nec tam præsentes fas non cognoscere divos.
(Virg. Ecl. 1.)

Illi itaque resistere non licuit, parendoque malui ab illo ingenium meum, quam voluntatem quæri, et imbecillitatem quam contumaciam reprehendi.

Collum igitur jugo subjeci, et quod nec meæ vires patiebantur, nec tempus commode permittebat, subsecivis horis agere cœpi. Sed dum illi morem gero, vereor ne mihi eveniat, quod Sergio Galbæ contigit, qui privatus imperio dignus est judicatus, princeps vero factus ad illud ineptus apparuit (Tacit. lib. 1 *Histor.*, seu *Annal.* XVII). Ego quoque dubito, ut qui tacens illi aliquid scire videbar, loquens indoctissimus omnibus detegar. Quidquid tamen futurum sit, jussa capiendo, quid possim sua **1148** auctoritate experiri volui. Inveni autem Tertullianum suo stylo, ut et Lactantius Firmianus, et D. Hieronymus indicant (Lact. Firm. *Div. Inst.*, l. v, c. 1; S. Hier. *epist.* 43 *ad Paulin.*), obscurum, dum aut omissa verba vult subaudiri, vel minus usitata usurpat, et novam etiam phrasim sibi format. Ego ut legentes sublevarem, horum proprium indicem composui, ut in quo sensu dictiones, aut verba accipiat, cuique appareat. Cum vero majorem depravati codices difficultatem afferant, plura emendandi, sed ex his tantum, quæ idem auctor sæpe repetit vel D. Hieronymus alique post eum recitant. Ex meo vero capite præter litteram, aut syllabam nihil mutare sum ausus, maluique ambiguos permanere, quam falsos aut extraneos sensus inducere, et aliquid potius desiderari quam corrumpi. Nihil tamen intactum omisi, ac in magnis obscuritatibus satius esse duxi, ingenium meum periclitari, quam confusos lectores dimitti. Et sicut Protogenes, quanquam egregius pictor, cum anhelantis equi spumam, rem tamen levem, exprimere non posset, indignatus arti, spongia omnibus coloribus impacta, et animantis labiis admota, casu

A quod optabat perfecit (Plin. l. xxxv, c. 10), sic ipse, dum mentem pluribus involvo, aliquo conatu evenire posse putavi, ut aliquem forte auctoris sensum assequerem, quod et apud philosophos Averroes in Aristotelem, et apud nostros Angelus Ubaldus in novellis Constitutionibus Justiniani explicandis male in aliam linguam versis effecisse censentur. Historias quoque omnes, quas attingit potius quam narrat, ubi opus fuit, ex probatis auctoribus enarravi, ne cui dubitandi scrupulum relinquerem. In quibus liber *de Corona militis, ad Martyres de Cultu feminarum, de Spectaculis, et Apologeticus*, sed imprimis opusculum *de Pallio* non mediocre mihi negotium exhibuerunt. Quædam ex his aliqui explicarunt; sed quid illi, et ipse præstiterim, aliorum erit judicium. Cæterum levioribus quibuscumque, et iis quæ facilia visa sunt, prætermittis, difficilia tantum explicui, ipsa opera Tertulliani, mutato ipsius ordine, in tres partes in gratiam studiosorum pro materiæ varietate distribui.

Si quid autem legentes adjuvero, Deo omnium vero lumini acceptum; si contra, meæ imbecillitati, atque facilitati illius, qui malum interpretem elegit, imputabo. Magnum certe, et antiquorum Ecclesiæ rituum magistrum ab omnibus legendum auctorem habemus, qui et recentiorum hæreticorum errores contundit, dum sæpe Eucharistiam verum corpus Christi esse tradit (de quo tamen nemo unquam usque ad Berengarium dubitavit aut dubitare potuit), exomologesim peccatorum faciendam monet, pro defunctis oblationes fieri consuevisse indicat, Romanæ sedis auctoritatem prædicat, animasque defunctorum igne purgari, jejunia, aliaque his similia, quæ longum esset recensere comprobat. Sed insanis non facile est rationibus, aut auctoritatibus persuadere. Has igitur meas lucubratiunculas benigne accipies et æqui bonique consules. Vale.

LIBER DE ORATIONE ⁽¹⁾.

1149 ARGUMENTUM. Aureus ille libellus, a Tertulliano sane adhuc catholico descriptus, imo, modo ad martyras adhortationem, si lubet, excipias, primus, judice D. Lumpero, tanti hujusmodi ingenii recenti fide jam reviviscentis fructus, partim de re dogmatica est, partim de moribus et disciplina. — In priore ipsius parte,

Commentarius.

(1) Hunc libellum a Tertulliano ante lapsum ad Montanismum conscriptum fuisse omnes consentiunt. Videtur homilia esse, seu sermo ad cœtum Christianorum habitus, quod nobis innuit cum istud in cap. 1, *Consideremus itaque benedicti*, tum opusculi conclusio. Idem quoque, ut obiter hoc notem, de S. Cypriani tractatu *de Oratione Dominica* inscripto, forsitan statuendum. ROUTH.

— Inter eximias Orationis Dominicæ dotes, hæc planæ est mirabilis atque divina, quod cum ab humilibus et augustis mentibus capiatur, sublimes nihilominus et capacissimas explet. Illis quidem

D familiaris et quotidiana precandi formula, his præterea totius christianæ disciplinæ breviarium. Hoc cœlestis gratiæ pignus Patres antiqui certatim prædicaverunt. Nemo Tertulliano doctius explicavit; nemo sanctiore cultu posteris colendum demonstravit. Libello titulum fecit *De Oratione*, tam excellentem quam simplicem, cum significet Christianam ab ipso Dei Filio dictatam. Preces imperatori dandæ concipi solebant adhibito jurisperito. Preces ad Deum nostras composuit nobis cœlestis jurisperitus Dominus noster Jesus Christus. RIG.

Orationem Dominicam, primus omnium quos noverimus, Septimius noster luculenter explicat, in eaque totius Evangelii doctrinam velut in cujusdam compendii speculo collectam exhibet; multi post eum eandem tritam habuere viam ac in eam imprimis ejus ex aperto discipulus Cyprianus totus abiit. In posteriori parte, qua praesertim ratione sacris interagendum sit, quive precum ritus sint aut omittendi aut sedulo perficiendi, rara admodum, pro temporum vetustate, expositione indigitatur. — Porro haec sunt praecipua prioris partis capita: 1° Quanta sit oratio illa quam ipsemet tradidit Dei sermo et Dei ratio, sermo rationis et ratio sermonis, D. N. J. C. Cap. 1. 2° Subinde deducitur exordium in quo agnoscitur Pater, et in Patre Filius invocatur, nec mater quidem Ecclesia praeteritur. Cap. 2. 3° Tum singula sigillatim explicatur petitio, prima nempe, qua et nos Angelorum candidati, caelestem Dei gloriam ipsiusque in nobis nomen sanctificatum postulamus. Cap. 3. Secunda vero rogatur ut fiat ejus voluntas in nobis qui caelum et terra sumus. Cap. 4. Tertia autem festinandum est ad spei nostrae complexum ad votum Christianorum, ad confusionem nationum, ad exultationem Angelorum. Cap. 5. Quarta trifariam quidem habet explicationem, scilicet de pane communi, deinde de Christo utpote credentium pane, postremo de corpore Christi eucharistico. Cap. 6. Tum Dei clementiam quinta implorat. Cap. 7. Sexta demum et septima tentationem, malumque deprecatur. Cap. 7-9.

Pars vero posterior multiplex est, nec tamen ægerrime ad tria haec reducitur: 1° Quænam ante orationem fructuose animam præparent, nimirum memoria præceptorum, ac præ omnibus officia charitatis, libera animi intentio qua inenarrabiles spiritus ad Patrem gemitus eliciuntur. Cap. 10-15. 2° Quænam sive ante sive post orationem libeat omiltere, hoc nempe est vel manus abluere, vel penulam deponere, vel assidere. Cap. 16-17. 3° Quænam vero deceant aut necesse sint peragenda, scilicet manuum elatio; vultus, vocisque demissio; osculum pacis; statio ad aram, accepto corpore Domini et reservato; habitus feminarum modestus velamenque virginum; genua flectendi ritus, locus orandi, horæque solemniores; alternus psalmorum cantus agapeque devota, coronata cum pompa operum bonorum, inter psalmos et hymnos ad altare Dei deducta. Cap. 16-28. Confertæ huic ac mirum in modum optimæ veterum rituum copiæ superadditur, coronidis instar, de vi et effectum orationis ornata amplissimaque descriptio. Cap. 29. EDD.

CAPUT PRIMUM.

Dei spiritus (2) et Dei sermo, et Dei ratio (3), et sermo rationis (4) et ratio sermonis, utrumque

A Jesus Christus Dominus noster, nobis discipulis **1151** novi¹ Testamenti novam orationis formam determinavit. Oportebat enim in hac quoque specie.

Variae lectiones.

¹ Nobis delet Semler. Oberth.

Commentarius.

(2) *Dei spiritus.* Non hic tantum, sed et alibi Christus a Tertulliano *Dei spiritus* appellatur, ut videre est in *Apolog.*, cap. 21, et *adversus Marcion.*, lib. I, cap. 10, et lib. III, cap. 6 et 16, et lib. IV, cap. 21, et *adversus Praxeam*, cap. 26. Appellatio certe nostris nunc auribus male sonans, at veteribus quibusdam, hæreses, quæ deinde obortæ sunt, ante oculos non habentibus, incaute usurpata. In ea potissimum sententia fuit Lactantius Firmianus, teste sancto Hieronymo in epistola ad Pammachium et Oceanum de Erroribus Origenis: « Lactantius, inquit ille, in libris suis, et maxime in epistolis ad Demetrianum, spiritus sancti omnino negat substantiam, et errore Judaico dicit eum vel ad Patrem referri, vel ad Filium, et sanctificationem utriusque personæ sub ejus nomine demonstrari. » Idem ab Hieronymo repetitur in Comment. ad cap. IV Epist. ad Galatas. Quare quin et hic Tertullianus erret, dubitandum non videretur. Cum tamen aliis in libris: Patre ac Filio Spiritum sanctum apertissime distinguat, *tertium numen divinitatis, et tertium nomen majestatis* appellans, ideo Christum *Dei spiritum* ab illo vocatum arbitrator, quod generali nomine Deum dici *spiritum* crederet Joanne apostolo scribente: *Deus spiritus est.* L. A. MURAT.

— *Dei spiritus.* Interpretaturus orationem Dominicam, præmittit quis illam docuerit. Fuit autem Christus, quem pluribus appellat nominibus; est enim *spiritus*, quo miracula edidit, et *sermo Dei*, *ratio*, seu *sapientia*, quæ venit in mundum, ut infra subjicit, Idem Tertullianus in *Apologiæ* cap. 17; « Quod colimus, inquit, Deus unus est, qui totam

molem istam cum omni instrumento elementorum, corporum, spirituum, verbo, quo jussit, ratione, qua disposuit, virtute, qua potuit, de nihilo expressit in ornamentum majestatis suæ. » G. PANCIROL.

(3) *Dei sermo et Dei ratio.* Λόγος proprium Filii Dei apud Græcos nomen varias latine interpretationes habuit, nempe *Verbi, Sermonis, Rationis*, Latinis hisce nominibus promiscue usi sunt veteres Ecclesiæ scriptores, ut idem significarent. Nunc libentius *Verbum* interpretamur. MURAT.

(4) *Sermo rationis, et ratio sermonis.* Cur Deum Patrem *Sermonis* quoque et *Rationis* appellatione hic Tertullianus donet, mirabitur quisquis veterum loquelam e recentiorum sermone metiri velit. At cum τοῦ λόγου vox anceps *rationem, cogitationem, mentem, ac intellectionem* significet, eo sensu Patri quoque facta est communis et τοῦ Λόγου, et *rationis*, et *sermonis* appellatio. Quamobrem Λόγος ἐκ Λόγου, *Verbum de Verbo* a nonnullis Patrum dictus est Filius; et sanctus Irenæus, lib. II, cap. 48, Patrem λόγον, seu *verbum*, et *mentem* appellat ita scribens: *Deus autem totus existens mens, et totus existens Logos, quod cogitat, hoc et loquitur, et quod loquitur, hoc et cogitat. Cogitatio enim ejus Logos, et Logos mens, et omnia concludens mens, ipse est Pater.* Verum, quocumque modo appellentur Pater, et Filius, inepta ac dubia divinitatis vocabula inenarrabilis rei magnitudine et majestate excusantur, modo in id consentiatur, ut Filium a Patre distinguamus, unamque in iis, ac in Spiritu sancto essentiam et naturam prædicemus. Ita præclarissime sensit sanctus Ambrosius in lib. de Filii di-

novum vinum (5) *novis utribus recondi et novam plagulam novi assui vestimento* (Matth. vi; ix, 16; Luc. xi). Cæterum quidquid retro fuerat, aut demutatum est ut circumcisio (6), aut suppletum, ut reliqua lex; aut impletum, ut prophetia; aut perfectum, ut fides ipsa. Omnia de carnalibus in spiritualia² renovavit, nova Dei gratia, superducto Evangelio expunctore (7) totius retro vetustatis, in quo et Dei spiritus et Dei sermo et Dei ratio approbatus est Dominus noster Jesus Christus; spiritus quo valuit (8), sermo quo docuit, ratio qua venit³ (9). Sic igitur⁴ oratio a Christo constituta ex tribus constituta est: ex sermone quo enuntiatur:

Variæ lectiones.

² Spiritualia *Seml. Oberth.* ³ Ita *Rigalt. Jun. Seml. Leop.*; alii quo venit. ⁴ Igitur *del. Seml.* ⁵ Qua docetur. *Pamel. Seml. Fran.*

Commentarius.

vinitate, cap. 5, cujus verba producere volumus, ut pateat, non a Tertulliano duntaxat, sed ab aliis quoque scriptoribus ecclesiasticis tum Patrem, tum Filium nominibus *Verbi*, seu *Rationis*, et *Sermonis* ac *Spiritus* fuisse designatos. *Hæc est autem*, inquit, *nominis ratio, ut in Patre, et Filio unitatem substantiæ credas, licet rem ipsam, quæ est inenarrabilis, definire non possis; ut sive lumen de lumine dicas, sive Verbum de Verbo, sive Spiritum de Spiritu, sive Dominum de Domino, quodcumque de eo dixeris, unius tamen essentiæ Patrem et Filium credas.* Vide et sanctum Irenæum, lib. II, cap. 48. PAM.

(5) *Novum vinum.* Alludit ad illud quod legitur in Matthæo, cap. 6, ubi dicitur. *Novum vinum novis utribus convenire; et novam plagulam, id est stragulam, novo assui vestimento.* Scilicet conveniebat, novæ legis institutorem novam docere orationem. Nonio auctore *plagula* est linteum tegmen. G. PANG.

(6) *Aut demutatum est, ut circumcisio.* Quæ mutata est in baptismo; et ita quod fuit antea, aut mutatum est: aut antiquum suppletum, ut reliqua lex, quæ est apud Matthæum: *Non concupisces mulierem, videndo eam;* item: *Diligite inimicos vestros,* et alia, quæ ibi habentur; aut est impletum, ut prophetia; aut perfectum, ut fides: in veteri Testamento fides dirigebatur in Christum, in quo nunc perfecta est. Et hæc gravis est sententia. (Idem.)

(7) *Expunctore.* Abolitore. (Idem.)

(8) *Spiritus, qua valuit.* Edendo miracula. (Idem.)

(9) *Ratio, qua venit.* Lego *qua venit* in Mundum Dei sapientia. (Idem.)

— Fortasse legendum, *qua sensit.* Favent conjecturæ meæ Tertulliani verba in libro *Adv. Præxam*, ubi de Filii generatione hæc sunt: « Solus autem [Deus] quia nihil aliud extrinsecus præter illum. Cæterum ne tunc quidem solus, habebat enim secum, quam habebat in semetipso, rationem suam scilicet. Rationalis enim Deus, et ratio in ipso prius, et ita, ab ipso omnia, » quæ ratio sensus ipsius est. « Hanc Græci *Λόγος* dicunt, quo vocabulo etiam sermonem appellamus. » Et postea « Vide cum tacitus tecum ipse congrederis, ratione hoc ipsum agi intra te, occurrente ea tibi cum sermone ad omnem cogitatus tui motum, » ad omnem sensus tui pulsum. « Quodcumque cogitaveris sermo est. » quodcumque senseris, ratio est, cap. 5. Quinetiam infra ait Tertullianus, « quantum substringitur verbis, tantum diffunditur sensibus. » Reponere vero vult Latinus Latinus in *Bibliotheca sua Sacra et Profana* p. 194, *qua promovit pro isto, qua venit.* Habent editt. Rigal-

A 1152 ex spiritu, quo tantum potest (10); ex ratione, qua suscipitur⁵. Docuerat et Joannes discipulos suos adorare; sed omnia Joannis Christo præstruebantur, donec ipso aucto, sicut idem Joannes prænuntiabat, *illum augeri oportere, se vero deminui* (Joan. III, 30), totum præministri opus cum ipso spiritu transiret ad Dominum. Ideo nec exstat, in quæ verba docuerit Joannes adorare, quod terrena cœlestibus cesserint. *Qui de terra est*, inquit, *terrena fatur; et qui de cœlis adest quæ vidit ea loquitur* (Joan. III, 31). Et quid non cœlestis, quod Domini Christi est; ut hæc quoque orandi disciplina? Consideremus itaque (11), be-

B tiana antiquiores, *quo venit.* Posuit Rigaltius, præeunte Junii conjectura, *qua venit.* At vero in loco statim post sequente, hoc extat, *ex ratione, qua suscipitur*, ubi cum positum esset in editt. proximis ante Rigaltium, *ex ratione, qua docetur*, postea, cum in *Emendationibus epidicticis ad Opera Tertulliani* an. 1608, editis ostendisset Joannes Wouwerius in suo legi, *ex ratione qua suscipitur*, i. e., intelligitur; hoc quidem Rigaltius in textum recepit, plurima et alibi in Tertulliani emendatione eidem viro erudito debens. Maxime autem favere hæc verba correctioni meæ existimem; quæ tamen in primis editionibus desiderantur. ROUTH.

(10) *Ex spiritu, quo tantum potest.* Id est quo plurimum potest. Ista admirative, quoniam spiritu pervenitur ad Deum, et omnia exornantur, et miracula eduntur. Deest tertium, quod est Sophiæ, quæ docet de modo orandi, de quo infra dicitur. (Idem.)

C — *Ex spiritu, quo tantum potest.* Pulchre ait Tertullianus infra. « Deus solus docere potuit, ut se vellet orari: Ab ipso igitur ordinata religio orationis, et de spiritu ipsius, jam tunc cum ex ore divino ferretur, animata, suo privilegio ascendit in cœlum, commendans Patri quæ Filius docuit; » cap. 9. ROUTH.

(11) *Consideremus itaque, etc.* Quæ sint hæc tria de oratione præcepta, seu potius consilia, quæ hic et in sequentibus enumerat Tertullianus, ictu oculi ab Evangelio Joannis, cap. vi, n. 6, intelliges, ubi Christus, divina Sophia, sive Sapientia in hujusmodi verba loquitur: « Et cum oratis, non eritis sicut hypocritæ, qui amant in synagogis, et in angulis platearum stantes orare, ut videantur ab hominibus. » En primum præceptum, videlicet ut ambitionem in orando fugiamus. quasi nos audire, et conspiciere in propatulo tantum possit Deus, atque *ut Dei omnipotentis et conspectum et auditum sub tectis et in abditis etiam adesse confidamus*; quod ad *fidem hominis* pertinet. Tum autem, pergunt dicere Christus: *Cum oraveris, intra in cubiculum tuum, et clauso ostio ora Patrem tuum in abscondito.* En alterum præceptum, nempe, Tertulliano ita explicante: *ut quem ubique audire et videre fidimus, ei soli religionem nostram offeramus*: quod ad *fidei modestiam* spectat. *Orantes autem, sequitur divinus Magister, nolite multum loqui sicut ethnici; putant enim quod in multiloquio suo exaudiantur.* Tertium hoc est præceptum, scilicet ut cum Tertulliano loquar, *ne agmine verborum adeundum putemus ad Dominum, quem ultro suis prospicere certi sumus.* MURAT.

— *Consideremus itaque.* Hoc est tertium, ex quo

nedicti, cœlestem ejus sophiam, imprimis de præcepto secrete adorandi (12), quo et fidem hominis **1153** exigebat, ut Dei omnipotentis et conspectum et auditum sub tectis et in abditis etiam adesse consideret : et modestiam ⁶ fidei desiderabat (13), ut quem ubique audire et videre fideret, ei soli religionem suam offerre, sequente ⁷ sophia (14) in sequenti præcepto ; quod etsi proinde ⁸ pertineat ad fidem et modestiam ⁹ fidei, si non agmine verborum (15) adeundum putemus ad Dominum, quem ultro suis prospicere certi sumus ¹⁰ : attamen ¹¹ brevitatis ista (16), quod ad tertium sophiæ gradum faciat, magnæ ac beatæ interpretationis substantia fulta est : quantumque substringitur verbis, tantum diffunditur sensibus. Neque enim propria tantum orationis officia complexa est, venerationem Dei, aut hominis petitionem, sed omnem pene sermonem Domini, omnem commemorationem disciplinæ, ut revera in oratione brevitarium totius Evangelii comprehendatur.

Varia lectiones.

⁶ Modestum *Seml. Oberth.* ⁷ Sequens *Junius.* ⁸ Quod etsi *delent. Seml. Oberth.* ⁹ Modestum *Paris.* ¹⁰ *Simus. Rigalt. Paris.* ¹¹ *Sic Rigalt. Seml. Leop. Paris.* ; alii et tamen.

Commentarius.

constat ratio, scilicet Sophia, quæ nos docet modum orandi. Duo enim in hoc præcipit : primo ut secrete et in abdito loco oremus ; secundo ut breviter, prout habetur in Matthæi cap. vi : *Cum oraveris, intra in cubiculum tuum, et ostio clauso ora Patrem tuum in abscondito, et Pater tuus, qui videt in abscondito, reddet tibi. Orantes autem nolite multum loqui, sicut ethnici faciunt, putant enim in multiloquio exaudiri.* G. PANCIOLO.

(12) *Secrete adorandi.* Ad abundat pro orandi. Hunc locum imitatus D. Cyprianus, lib. *de Orat. Domin.*, ait : « Dominus secrete orare nos præcipit in abditis et semotis locis, in cubiculis ipsis, quod magis convenit fidei, ut sciamus eum ubique præsentem esse, audire omnes, et majestatis suæ plenitudine in abdita quæque et occulta penetrare. » (Idem.)

— *De præcepto secrete ador.* Intellige mentem Christi jubentis secrete orandum. Non abrogat usum sanctissimum orandi in publico : nam et Paulus ait in omni loco orandum, et id firmatum multis testimoniis sacri eloquii. Et fideles quidem pariter in ecclesiis oramus, sed vult ut inanem gloriam fugiamus in orando. Itaque qui gloriam tantum Dei quærens, orat, is orat secrete et in cubiculo : contra qui orat in cubiculo, volens tamen ut alii sciant, is certe in plateis orat, et tuba canit. LAC.

(13) *Et modestiam fidei desiderabat.* Id est breviter oremus, credentes Deum omnia scire, et audire. Et hoc appellat *modestiam fidei.* G. PANCIOLO.

(14) *Sequente sophia.* Quod sequitur sapientia, in sequente præcepto, ut simus brevilocui, pertinet ad fidem et modestiam, ut confidamus etiam paucis nos exaudiri. *Idem.*

(15) *Agmine verborum.* Blateratione. S. Matth. usus est vocibus πολυλογία et βαττολογία. LE PR.

(16) *Attamen brevitatis ista.* Id est brevitatis orationis Dominicæ habet plenam interpretationem, et quantum verbis coarctatur, tantum sensibus diffunditur. Continet enim omnem disciplinam fidei. Brevitas autem orandi pertinet ad tertium gradum

CAPUT II.

Incipit a testimonio Dei (17), et merito fidei, cum **1154** dicimus PATER QUI IN CŒLIS ES (18). Nam et Deum oramus, et fidem commendamus, cujus meritum est hæc appellatio. Scriptum est : *Qui in eum crediderint, dedit eis potestatem ut filii Dei vocentur* (Joan. I, 11) ; *Matth. vii, 9 ; x et xv.* Quamquam frequentissime Dominus patrem nobis pronuntiavit Deum ; imo et præcepit *ne quem in terris patrem vocemus, nisi quem habemus in cælis* (*Matth. xxii, 9*). Itaque sic adorantes etiam præceptum obimus (19). Felices qui patrem agnoscunt. Hoc est, quod Israeli exprobratur, quod cælum ac terram Spiritus contestatur (20) : *Filios, dicens, genui, et illi me non agnoverunt* (*Isa. i, 1*). Dicendo autem patrem, Deum quoque cognominamus. Appellatio ista et pietatis et potestatis est. Item in Patre Filius invocatur. *Ego enim, inquit, et Pater unum sumus* (Joan. x, 30). Ne mater quidem Ecclesia præteritur (21). Si quidem in filio et patre

Sophiæ, id est quem significavit Dei sapientia, et ejus Filius. Primus enim gradus est, id est primum præceptum est, ut secrete oremus ; secundus, ut cum fide ; tertius, ut breviter. MURAT. — Malim dicere, primum gradum hoc loco esse, secretis preces, secundum vero brevitatem orationis, tertium denique brevitatem istam magnis et pulchris sensibus refertam, quæque copiosæ ac fecundæ interpretationis subsidiis fulta sit. ROUTH.

(17) *Incipit a testimonio Dei.* Hic incipit interpretari orationem Dominicam dicens, primis verbis testimonium Dei et fidei meritum contineri, quia Deum patrem testamur. Alia addit D. Cyprianus, ubi supra. G. PANCIOLO.

(18) *Pater qui in cælis es.* Notam etiam Luciano fuisse Dominicæ hujus orationis formulam declarant ista Triphontis ad Critiam, sub finem dialogi qui inscribitur Philopatris, ἕασον τούτους τὴν εὐχὴν ἀπὸ πατρὸς ἀρξάμενος, καὶ τὴν πολυώνυμον ᾠδὴν εἰς τέλος ἐπιθεῖς. RIG.

(19) *Et præceptum obimus.* Ei paremus, Deum patrem vere vocantes. G. PANCIOLO.

(20) *Quod cælum et terram Spiritus contestatur.* Id est Spiritus sanctus dicendo per Isaiam, cap. i : « Audi cælum, et auribus percipe, terra, quia Dominus locutus est : Filios genui, et illi me non agnoverunt. » *Idem.*

(21) *Ne mater quidem Ecclesia præteritur.* Ecclesiam intelligit, quam libro *ad Martyras* appellat *Dominam matrem Ecclesiam*, quam Spiritus sanctus congregavit. De qua scilicet constat nobis Patris et Filii nomen. Per eam nos Deus Christianos facit. Absque ejus testimonio multa nobis neque de Deo Patre, neque de Christo Domino fides : ut in hanc quoque sententiam possimus illud Telemachi assumere :

Μήτηρ μὲν τ' ἐμέ φησι τοῦ ἔμμεναι· αὐτὰρ ἔγωγε
Οὐκ οἶδα γὰρ πῶς τίς ἐόν γόνον αὐτὸς ἀνέγνω ; RIG.

— *Ne mater quidem Eccles.* Ecclesiam eam intelligit, quam in Patre, Filio, et Spiritu sancto pluribus locis constitutam esse affirmat, ut de Bapt. et de Pud., c. 21. Quibus locis existimat Tertullianus.

mater recognoscitur, de qua constat et patris et filii nomen. Uno igitur genere (22) aut vocabulo 1155 et Deum cum suis honoramus, et præcepti meminimus, et oblitos patris denotamus (23).

CAPUT III.

Nomen Dei Patris nemini proditum est. Etiam qui de ipse (24) interrogaverat Moyses, aliud quidem nomen audierat 12. Nobis revelatum est in Filio. Jam enim Filius novum Patris nomen est (25), *Ego veni*, inquit, *in nomine Patris* (Joan. v, 43). Et rursus:

Variæ lectiones.

12 Aliud quid, non nomen *Jun.* 13 Verba: ego veni — nomen tuum *primus addidit Muratorius.*
14 Alius *Rig. Paris. Venet.*

Commentarius.

Ecclesiam esse in Patre, Filio, et Spiritu sancto: sed præcipue in Spiritu sancto; unde concludit hoc loco mentionem fieri Spiritus et Ecclesiæ in oratione Dominica, quando dicimus *Pater noster*, qui enim invocatur Patrem, Filii quoque et matris Ecclesiæ sive Spiritus sancti numen implorare videtur: atque ita uno nomine, Patris videlicet, tres personæ recensentur. ALBASP.

(22) *Uno igitur genere*, etc. Orationem Dominicam ita exorditur Tertullianus: *Pater, qui in cælis es. Vox noster præteritur*, quæ tamen in codice quodam ms. legitur. Sed a Tertulliano ommissam fuisse ejus explicatio suadere satis videtur: etenim indefinito hoc nomine non nos tantum filios Dei designatos ostendit, sed et ibi invocatum quoque divinum Filium affirmat, cujus nomen tacite significatur, quando generale vocabulum Patris exprimitur. Præterea Patris ac filiorum mentione facta. Ecclesiæ quoque nomen subintelligendum Tertullianus inquit; non enim est pater sine filiis, neque filii sine patre ac matre. Quæ quidem argumentandi ratio quinquam in divinis sit fallax, Tertulliano tamen, quod est ad nos Dei filios, placuisse videtur, ut quoties appellamur filii, præter Deum patrem nostrum Ecclesiam itidem matrem nostram, quæ nos per Christum Deo genuit, intelligamus. Uno igitur vocabulo *Patris Deum cum suis*, id est Deum Patrem, et Filium ejus æternum, et matrem Ecclesiam honoramus. *Præcepti vero meminimus*, cum Christus, Matthæo testante, edixerit ne quem in terris patrem vocemus, nisi quem habemus in cælis. Quod ad Ecclesiæ nomen hic usurpatum eruditissimus Albaspinæus attulit, facile amplecti non possumus. Censet enim vir clarissimus. Spiritum sanctum per hoc vocabulum a Tertulliano significari, cum is in lib. *de Bapt.*, cap. 6, Ecclesiam in Patre, et Filio, et Spiritu sancto constitutam affirmet; et in lib. *de Pudicit.*, cap. 21, hæc habeat: « Nam et ipsa Ecclesia proprie et principaliter ipse est Spiritus, in quo est Trinitas divinitatis, Pater, Filius et Spiritus sanctus. Illam Ecclesiam congregat, quam Dominus in tribus posuit. » Tum Albaspinæus: « Quibus locis existimat Tertullianus, Ecclesiam esse in Patre, Filio et Spiritu sancto, sed præcipue in Spiritu sancto. Unde concludit, hoc loco mentionem fieri Spiritus et Ecclesiæ in oratione Dominica, quando dicimus: *Pater noster*. Qui enim invocatur Patrem, Filii quoque et matris Ecclesiæ, sive Spiritus sancti numen implorare videtur; atque ita uno nomine, Patris videlicet, tres personæ recensentur. » At nolim e libro *de Pudicitia* loci hujus explicationem peti, siquidem certum mihi videtur, non alium ibi Spiritum sanctum intelligi, quam hæresiarcham Montanum, cujus debramentis ut Tertullianus assentaretur, Ecclesiam in eo *proprie et principaliter* constitutam sommavit, imo ipsum esse Ecclesiam lepidissima

A *Pater, glorifica nomen tuum* 15. Et apertius (26): *Nomen tuum manifestavi hominibus*. Id ergo ut SANCTIFICETUR postulamus (27): non quod deceat homines bene Deo 1156 optare, quasi sit aliud 16 de quo ei possit optari (28), aut laboret nisi optemus. Plane *benedici Deum* (Psal. ciii, 22) omni loco ac tempore condecet, ob debitam semper memoriam beneficiorum ejus ab omni homine. Sed et hoc benedictionis vice fungitur. Cæterum quando non sanctum et sanctificatum (29) est per semet-

B opinione est arbitratus. Contra cum hucusque S. Hilario teste creditum fuerit, librum *de Oratione* a Tertulliano catholico scriptum fuisse, nescio quam bene huic libro lucem afferre possimus, productis alterius libri nugis ac somniis. Si vero Ecclesiam in Patre, Filio et Spiritu sancto constitutam dicamus, quod recte dici potuisse non inficior, ne ita quidem ab hisce ambagibus nos expediemus, ut serio cogitanti patebit. MURAT.

(23) *Oblitos patris denotamus*. Nam Dominus dixit: *Ne quem dixeritis patrem; unus est enim Pater vester in cælis*. Hoc est præceptum, de quo sensit Tertullianus. G. PANCIROL.

— *Et oblitos patris denotamus*. In malam partem vox denotare sumitur, hicque Judæos perstringitur auctor Tertul. qui Christum per prophetas promissum non modo non ut Deum et Messiam exceperunt, verum etiam infami supplicio affecerunt. LE PR.

C (24) *Etiam qui de ipso*. Subaudi: Etiam qui de ipso Deo interrogaverat Moyses, nomen Dei quod esset, aliud quidem nomen audierat Rogante enim Moyse, Exodi cap. iii: *Si dixerint mihi, quod est nomen ejus, quid dicam eis? Dixit Dominus ad Moysen: Ego sum qui sum*. Id est summa essentia, qui sum per me ipsum, et a me pendeo; unde aliud nomen et diversum a Patre Moyses audivit. Sed Filius nobis hoc nomen manifestavit; prodendo enim se esse Filium, manifestavit Patrem. G. PANCIROL.

(25) *Jam enim Filius novum Patris nomen est*. Dei nomen Moysi quidem patefactum: at nomen Dei Patris nemini, et ne ipsi quidem Moysi, proditum fuerat. *Patris* ergo nomen novissime cognitum, cum Filii nomen in Christo innotuit. Si enim Christus Dei Filius, ergo et Deus Pater. MURAT.

D (26) *Et apertius*. Manifestavit nomen Dei, quia fecit ut sui Pater agnosceretur. Alii interpretantur quod Deum gentibus ignotum manifestaverit, et impletum est illud Psalmi xxi: *Narrabo nomen tuum fratribus meis*, ubi Euthymius sequitur interpretationem Tertulliani. Idem habetur apud Paulum ad Hebr. cap. ii. G. PANCIROL.

(27) *Ut sanctificetur postulamus*. Dei nimirum sanctificatio est optimus vivendi modus. Sic in cap. ii proph. Amos Cyrillus Alex.: *Ἀγίασι λέγονται θεὸν οἱ ζῶντες ὀρθῶς. Deum sanctificare dicuntur qui bene vivunt*. LE PR.

(28) *Quasi sit et alius de quo ei possit optari*. Hoc est, Quasi ulla sit alia majestas numinis ullius, de qua ei possit optari ut sanctificetur. Etenim nulla est, cum unus sit Deus, et præter eum nullus. RIG.

(29) *Quando non sanctificatum*. Hieronymus, ep. 135: « Non quod nobis orantibus sanctificetur quod per se sanctum sed, sed quod petamus ut quod per naturam sui sanctum est, sanctificetur in nobis. » RIG.

ipsum nomen Dei, cum cæteros sanctificet ex septimos? Cui ¹⁸ illa angelorum circumstantia non cessant ¹⁶ (30) dicere: Sanctus, sanctus, sanctus, (Isa. vi, 2; Apoc. iv, 8). Proinde igitur et nos angelorum, si meminerimus ¹⁷, candidati (31) jam **1157** hinc cœlestem illam in Deum vocem, et officium futuræ claritatis ediximus. Hoc quantum ad gloriam Dei Alioquin quantum ad nostram petitionem, cum dicimus: Sanctificetur nomen tuum (Matth. vi, 9), id petimus ut sanctificetur in nobis qui in illo sumus: simul et in cæteris, quos adhuc agatia Dei exspectat, ut et huic ¹⁸ præcepto pareamus, orando pro omnibus, etiam pro inimicis nostris (Matth. v, 44). Ideoque suspensa enuntiatione non dicentes: Sanctificetur in nobis, in omnibus dicimus.

CAPUT IV.

Secundum hanc formam (32) subjungimus FIAT VOLUNTAS TUA (33) IN COELIS ET IN TERRA, non quod aliquis obsistat quominus voluntas Dei fiat, et ei successus voluntatis suæ oremus; sed in omnibus petimus fieri voluntatem ejus. Ex interpretatione enim figurata (34) carnis et spiritus, nos ¹⁹ sumus cœlum et terra. Quanquam etsi simpliciter intelligendum est, idem tamen est sensus petitionis, ut

A in nobis fiat voluntas Dei in terris, ut possit scilicet fieri et in cœlis. Quid autem Deus vult, quam incedere nos secundum suam disciplinam? Petimus ergo, substantiam, et facultatem voluntatis suæ subministret nobis, ut salvi simus et in cœlis, et in terris; quia summa est voluntatis ejus, salus coram, quos adoptavit. Est et illa Dei voluntas, quam Dominus administravit prædicando, **1158** operando, sustinendo. Sic enim ipse pronuntiavit, non suam, sed Patris facere se voluntatem (Joan. vi, 39). Sine dubio quæ faciebat, ea erant voluntas Patris, ad quæ nunc nos velut ad exemplaria provocamus (35), ut prædicemus, et operemur, et sustineamus ad mortem usque. Quæ ut implere possimus, opus est Dei voluntate. Ita ²⁰ dicentes: Fiat voluntas tua, vel eo nobis bene optamus, quod nihil mali sit in Dei voluntate, etiam si quid pro meritis cujusque secus irrogatur. Jam hoc dicto, ad sufferentiam nosmetipsos præmonemus. Dominus quoque cum sub instantiam ²¹ passionis (35) infirmitatem carnis demonstrare jam in sua carne voluisset. Pater, inquit, transfer poculum istud (Luc. xxi, 4). Et recordatus (37), nisi quod (38) mea non, tua fiat voluntas. Ipse erat voluntas et potestas Patris (39), et tamen, ad demonstrationem sufferentiæ debitæ, voluntati se Patris tradidit.

Variæ lectiones.

¹⁶ Cur Venet. Paris. ¹⁶ Cesset Semler. Leop. ¹⁷ Meminerimus. Ita Rhen. Rig. Paris. Venet. Leop. Meruerimus. Cod. Agob. ed. Fran. et Seml. ¹⁸ Hujus Jun. ¹⁹ Non Venet. Male. ²⁰ Item Semler. Paris. Venet. Leop. ²¹ Cum substantia Semler.

Commentarius.

(30) Illa angelorum circumstantia non cessant. Sic habet liber Agobardi. Circumstantiam dicit apparitionem, satellitium, stipatum, et congruenter nomini colectivo pluralis numeri verbum apposuit. RIG.

(31) Et nos angelorum, si meminerimus, candidati. In libro Agobardi legitur, si meruerimus. Sed candidati dicuntur qui dignitates ambigunt, digni vel indigni; nec refert, ut id videntur, bene an male sint meriti, est enim commune vocabulum. Is vero quem penes est datio dignitatis, cum advenerit conferendæ dies, tunc merita singulorum expendet et indignos ablegabit, quamvis candidatos. Itaque magis placet quod et in antiquissimo Ful. Ursini codice, et in editione Rhenani legitur, si meminerimus. Tertullianus ubique illud suggerit, nos apud Deum fore sicut angelos, et de familia angelica deputari, et repromissam esse nobis angelicam substantiam. Quare hic etiam nobis aurem vellit: et, si bene meminerimus, inquit, angelorum candidati sumus, et jam hinc cœlestem illam acclamationem ediscimus, Sanctus, sanctus, sanctus, RIG.

— Angelorum si meruerimus, candidati. Hanc editionis principis, quæ est Gangneiana, lectionem commutaverat cum altera meminerimus in edit. sua Basiliensi, anno 1550, Sigismundus Gelenius. Posteaquem vocem meruerimus, quæ a Pamelio restituta fuerat, codice Fulvii Ursini mixtus Rigaltius, renitente licet, ut ait, Agobardi illo, iterum eliminavit. Cum vero melior mihi videretur hæc lectio, eamdem denuo revocavi. ROUTH.

(32) Secundum hanc formam. Id est ordinem ipsius orationis Dominicæ. Et transfert se ad illud, id est: Adveniat regnum tuum. G. PANCIROL.

(35) Fiat voluntas tua. Hoc iterum Christus ad

C Deum Patrem sub tempus passionis dixit (Matth. xxvi): Εἰ οὐ δύναται τοῦτο τὸ ποτήριον, etc. γεννηθῆτω τὸ θέλημα σου. Socrates cicutæ sorbendæ proximus, Εἰ ταύτη τοῖς θεοῖς φίλον, ταύτη γενέσθω. RIG.

— Fiat voluntas tua in cœlis et in terra. Etsi codices omnes Græci et Latini qui hodie exstant, addant sicut, quia tamen in contexto nulla illius comparationis explicata mentio, retinimus hanc lectionem: quod in B. Cypriano non fecimus, quia disertis verbis ibidem illud sicut explicat. PAM.

(34) Ex interpretatione enim figurata. Nostra caro terram, spiritus cœlum præ se fert. S. Cyprianus ubi supra, hæc a Tertulliano mutuatus, ait: « Nam cum corpus e terra, et spiritum possideamus e cœlo, ipsi terra et cœlum sumus, et in utroque, id est corpore et spiritu, ut Dei voluntas fiat, oramus. » G. PANCIROL.

(35) Velut ad exemplaria provocamur. Ut ejus exemplum actusque sequamur. G. PANCIROL.

(36) Sub instantiam passionis. Cyprianus, Rogatiano: « Sub ictu passionis cum alapam accepisset. » Deo, serm. 8, de Passione Dom.: « Dominus cum de passionis suæ loqueretur instanti, adixit, Nunc judicium mundi est. » RIG.

(37) Et recordatus. Scilicet ejus, quod docuerat, et volebat. ut subjicit. G. PANCIROL.

(38) Nisi quod. Verum tamen. G. PANG.

(39) Ipse erat voluntas et potestas Patris. Recte, et cum theologis melioribus tum Græcis, tum Latinis, qui Filium voluntatem ac potentiam Patris appellarunt. Magnus Athanasius in orat. 3: « Ἐστὶ γὰρ ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ δημιουργὸς, καὶ ποιητικὸς, καὶ αὐτὸς ἐστὶν ἡ τοῦ Πατρὸς βουλή. Est enim Verbum Dei artifex, et efficiens, et est ipse Patris volun-

CAPUT V.

VENIAT quoque REGNUM TUUM, ad id pertinet quod et ²² *Fiat voluntas tua*, in nobis scilicet. Nam Deus quando non regnat? *in cujus manu cor omnium regum est* (Prov. xxi, 1). Sed quicquid nobis optamus, in illum auguramur, et illi deputamus, quod ab illo exspectamus. Itaque si ad Dei voluntatem (40), et ad nostram suspensionem (41) pertinet regni Dominici **1159** repræsentatio, quomodo quidam protractum ²³ quemdam sæculo ²⁴ postulant (42), cum regnum Dei, quod ut adveniat oramus, ad consummationem sæculi tendat? Optamus maturius regnare, et non diutius servire. Etiam si præfinitum (43) in oratione non esset, de postulando regni adventu, ultro eam vocem protulissemus ²⁵, *festinantes ad spei nostræ complexum* (Hebr. iv, 11). **B** *Clamant ad Dominum invidia* ²⁶ *animæ marty-*

rum (44) *sub altari: Quoniam usque non ulcisceris, Domine, sanguinem nostrum de incolis terræ* (Apoc. vi, 9)? Nam utique ultio illorum a sæculi fine ²⁷ dirigitur. Imo quam celebriter *veniat, Domine, regnum tuum* (Matth. vi, 10), Votum Christianorum, confusio nationum, exsultatio angelorum, propter **1160** quod conflictamur, imo potius propter quod oramus.

CAPUT VI.

Sed quam eleganter divina sapientia ordinem orationis instruxit ut post cœlestia, id est post Dei nomen, Dei voluntatem, et Dei regnum, terrenis quoque necessitatibus petitioni locum faceret? Nam et edixerat Dominus: *Quærite prius regnum, et tunc vobis etiam hæc adjicientur* (Matth. vi, 33). **QUAM PANEM NOSTRUM QUOTIDIANUM DA NOBIS HODIE** (45), spiritaliter potius intelligamus. Christus

Variæ lectiones.

²² *Semler conj.* quod est, fiat, etc.; *mali Leop. scribere* quo et fiat *vel* ad quod et fiat, etc. ²³ *Pertractum Semler.* ²⁴ *In sæculo Semler. Leop.* ²⁵ *Postulassemus Seml.* ²⁶ *Ita Venet. Paris. Rigalt.* *In visu alii aut. Rigalt. et Seml. Leop.* ²⁷ *Ad sæculi finem Pamelius, male.*

Commentarius.

as. Cui consentit S. Augustinus. lib xv, *de Trin.* cap. 20, ubi Filium dici ait Voluntatem de Voluntate: « Quidem, inquit, ne Filium consilii, vel voluntatis Dei dicerent unigenitum Verbum, ipsum consilium seu voluntatem Patris idem Verbum esse dixerunt. Sed melius, quantum existimo, dicitur consilium de consilio, et Voluntas de Voluntate. » Faustinus itidem, in lib. *contra Arianos*, cap. 1: « Pie ergo dictum est, quod Filius Voluntas est Patris. » Idem senserunt Origenes, Clemens et Cyrillus Alexandrini, Gregorius Nyssenus, Hieronymus, Ambrosius, Marius Victorinus, et alii. Cum præterea Deus omnia per Filium fecerit, hinc est quod Filius *potentia*, seu *potestas*, et *vis*, et *virtus*, et *manus*, et *brachium Patris* appellatur. Cujus rei testimonia producere superfluum reor. **MURAT.**

(40) *Itaque si ad Dei voluntatem.* Scilicet sit a Dei arbitrio pendet regni cœlestis adventus, nosque illud anxie optare atque exspectare in recitanda oratione Dominica profiteamur, cur quidam sæculi mundique finem serius desiderant, cur regnum Dei, ac æterda felicitas, quam votis prosequimur, non nisi consummato sæculo et mundo impetrari possit? Quibus ex verbis fortassis intelligas, quod aliis in locis apertissime Tertullianus sensit, nempe animas piorum corpore solutas a cœlesti beatitudine arceri, donec novissimum iudicium a Christo in fine mundi instituat. Cum vero in eadem opinione non pauci ex antiquis Patribus fuerint, illam Tertulliano veniam libentissime impertimur, quam reliquis negarem, si post contraria conciliorum decreta idem sentire et scribere pergerent, cujusmodi sunt nostris temporibus Græci schismatici in eadem sententia perseverantes. **MURAT.**

(41) *Ad nostram suspensionem.* Quia nos sumus suspensi exspectantes, quando ad suum regnum nos Deus vocabit. Quare ergo quidam protractum quemdam, id est prorogationem quamdam postulant, ut in hoc sæculo diutius vivant. **G. PANG.**

— *Et ad nostram suspensionem.* Id est ad Christianos duntaxat, atque eorum statum et conditionem, non autem ad Judæos aut gentiles, *suspendere* enim apud Tertullianum est distinguere, separare, limitare, ut paulo ante *suspensa enuntiatione*, id est restricta. Hæc tamen ab auctores dicta putabam, quod existimaret cum cæteris illius ævi fato functos,

non prius debere frui beatitudine quam sæculum finitum esset, atque adeo moram illam suspensionem vocare. **ALBASP.**

(42) *Protractum quemdam sæculo postulant.* Orantes pro mora finis. **RIG.**

(43) *Etiam si præfinitum.* Etiam si in oratione Dominica non esset positum *Adveniat regnum tuum*, illud optare debuissimus. **G. PANG.**

(44) *Clamant ad Dominum invidia animæ martyrum.* Sic emendavimus ex antiquissimo exemplaris cum antea legeretur: « Clamant ad Dominum in visu, » nullo sensu. Clamant invidia, hoc est, clamando invidiam faciunt. Usurpata sæpius huic auctori locutio in *Apologetico*: « In sacro et cinere volutantes invidia cœlum tundimus. » Libro *de Fulga in persecutione*: « Dominus est, potens est: omnia illius sunt: ubi ubi fuero, in manu ejus sum: faciat quod vult, non discedo: et si perire me volet, ipse me perdat: dum me ego servo illi, malo insidiam et facere per voluntatem ipsius pereundo, quam bilem per meam evadendo. » Et libro *adversus Psychicos*: « Annuo ritu saccis velati et cinere conspersi idolis suis invidiam supplicem objiciunt. » Sic etiam Tacitus, *Annal.* xi: « Vibi-diam depellere nequivit, quin multa cum invidia flagitaret, ne indefensa conjux exitio daretur. » Et Juvenalis, sat. 15:

Anne aliam terra Memphitide sicca.
Invidiam lacerent nolenti surgere Nilo?

D Clamant igitur ad Dominum invidia animæ martyrum sub altari, hoc est, multa cum invidia flagitant, invidiam Deo faciunt, Deum invidia tundunt, sanguine per tot cruciatus fuso invidiam objiciunt Deo. Tam sunt obnixæ et efficaces martyrum voces, ut a Deo vel invito, sanguinis ob ipsius nomen fusi vindictam extorquere valeant: adeoque ipsum, nisi petentibus annuat, invidia crudelitatis et immisericordiæ onerare videantur. **IDEM.**

— Scit, *in visione.* Posuit quidem Rigaltius in utraque sua editione *invidia*, haud vero secutus est eum Muratorius. Nunc exstitisse *invidia* in editione principe invenio, sed a Gelenio postea mutatum. **ROUTH.**

(45) *Da nobis hodie.* S. Gregorius Nyssenus, orat. 4, in orat. Dominicam, discendam inculcat hominibus hanc scientiam, ut inde noscant de

enim panis noster est, quia vita Christus, et vita²⁸ panis. *Ego sum, inquit, panis vitæ* (Joan. vi, 35). Et paulo supra: *Panis est Sermo Dei viri, qui descendit de cælis*. Tum quod et corpus ejus in pane censetur (46), **1161** *Hoc est corpus meum* (Luc. xxii, 19). Itaque petendo panem quotidianum, perpetuitatem postulamus in Christo, et individuitatem a corpore ejus. Sed et quia carnaliter admittitur ista vox, non sine religione potest fieri et spiritalis disciplinæ. Panem enim peti mandat, quod solum fidelibus necessarium est: *cætera enim nationes requirunt*. Ita et exemplis inculcat, et parabolis retractat (47), cum dicit: *Numquid panem filiis* (48) *pater aufert, et canibus tradit* (Matth. xxv, 26)? Item: *Numquid filio panem poscenti lapidem tra-*

dit (Matth. vii, 9)? Ostendit enim, quid a patre filii exspectent. Sed et *nocturnus ille pulsator* (49) *panem poscebat*²⁹ (Luc. xi, 5). Merito autem adjecit: *Da nobis hodie, ut qui præmiserat: Nolite de crastino cogitare quid edatis*. Cui rei parabolam quoque **1112** *accommodavit illius hominis, qui provenientibus*³⁰ *fructibus amplificationem horreorum, et longæ securitatis spatia cogitavit; is ipsa nocte moritur* (Luc. xii, 16).

CAPUT VI.

Consequens erat (30), ut observata Dei liberalitate, etiam clementiam ejus precaremur; quid enim alimenta proderunt, si illi³¹ reputamur (51) *revera quasi taurus* (52) *ad victimam*? Sciebat

Variæ lectiones.

²⁸ Semler haud feliciter conj. vitæ panis. ²⁹ Pulsabat Semler. ³⁰ Qui pro venientibus distincte legit Jun., parum bene. ³¹ Si in eis reputamur. Jun. Franeq. Si illis Semler. Leop.

Commentarius.

crastino non debere esse solliciti, etenim *Ὁ τὴν ἡμέραν τοι δίδου καὶ τὰ εἰς τὴν ἡμέραν σοὶ δίδωσι*. *Qui diem tibi dedit dabit quoque diei necessaria*. ALBASP.

(46) *Corpus ejus in pane censetur*. Tria intelligi posse per verba illa, *Panem nostrum*. Tertullianus monet: scilicet alimenta corporea, tum alimenta spiritualia, denique vivificum sacræ mensæ cibum, et realitatem corporis et sanguinis Dominici in sacramento altaris. Postremum hunc sensum eruditissimus Pamelius illustravit, inde probans, vere corpus et sanguinem Christi secundum Tertulliani mentem in Eucharistiæ sacramento contineri. Præter illa quæ Pamelius affert, possunt et alia Tertulliani verba referri idem probantia dilucidius Lib. v. *contra Marcionem*, cap. 8, hæc ille scribit: « Proinde panis et calicis sacramento jam in Evangelio probavimus corporis et sanguinis Dominici veritatem adversus plantasma Marcionis. » Christi carnem non veram, sed phantasticam atque apparentem duntaxat, impius Marcion arbitrabatur. Si ergo per sacramentum panis et calicis probatur veritas corporis et sanguinis Dominici, quis non intelligat, verum et substantiale in augusto sacramento haberi corpus et sanguinem Christi? Alia colligas e reliquis ejus in Marcionem iibris. Tum in lib. *de Idol.* cap. 7, hæc animadvertit: « Ad hanc partem zelus fidei perorabit, ingemens Christianum ab idolis in Ecclesiam venire, de adversarii officina in domum Dei, attollere ad Deum Patrem manus matres idolorum; his manibus adorare, quæ foris adversus Deum adorantur: eas manus admovere corpori Domini, quæ dæmoniis corpora conterunt, » etc. Ubi in Christianos idolorum artifices invehitur, qui manibus iisdem quibus idola formabant, Christi corpus, uti ferebat eorum temporum consuetudo, recipiebant. Vide etiam, cap. 14, lib. *contra Judæos*. Proinde *corpus ejus in pane censetur* (verbum *censetur* idem significat ac *est* secundum juriconsultos) indicat, nos sub nomine panis petere vivificum Christi corpus, ita ut, postulato pane, Dominicum sacramentum et *individuitatem a corpore Christi* postulemus. Murat.

— *Tum quod et corpus ejus in pane censetur*. Sic videtur explicari posse: Per panis sacramentum commendat corpus suum. Quemadmodum Augustinus lib. i *Quæst. evang.* 43, dixit: *Per vini sacramentum commendat sanguinem suum*. RIG.

— *Tum quod corpus ejus in pane*. Quisquis diligenter hæc verba attenderit, nunquam auctorem in adversariorum sententiam transiisse dicturus

est. Trifariam enim hæc Christi verba: *Panem nostrum quot*, explicat, primum de pane communi, deinde de Christo qui credentium verus est panis; postremo de corpore Christi, quod est in Eucharistia; ubi animadvertendum est eum discrimen constituere inter Jesum, quatenus fideles et credentes nutrit, et eundem ipsum Jesum in Eucharistia existentem. Nam ubi exposuit, quamobrem Jesus panis sit eorum qui ipsum confitentur atque in eum credunt, alium rursus affert modum quo ipsemet Christus est panis. Itaque duos illos panes duplicemque alendi modum hoc loco distinguit, quod facere nihil fuit necesse, si Christus sola fide in Eucharistia sumitur, quemadmodum sola fide ab iis sumitur, qui in eum ejusque Evangelium credunt. Præterea loquitur ut plurimum verbis jurisconsultorum propriis, apud quos *censetur* idem sonat ac *est*. ALBASP.

— *Corpus ejus in pane censetur*. Ipse in eadem sententiam explicat locum ex Jeremiæ prophetia, *Veni, mittamus lignum in panem ejus* lib. *advers. Jud.*, et lib. iii *advers. Marcione*. et l. iv. Sic etiam lib. *de Resur. carnis*, pag. 385: « Caro corpore et sanguine Christi vescitur, ut et anima de Deo saginetur. » ALBASP. — *In pane censetur*. Habetur. G. PANCIR.

(47) *Parabolis retractat*. Tractat et confirmat. G. PANCIR.

(48) *Cum dicit: Numquid panem filiis, etc.* Intelligit quod legitur in Matthæis cap. xv, et Marci cap. vii, quando Chananæa rogabat Dominum ut filiam suam a dæmonibus liberaret, ipse respondit: *Non est bonum sumere panem filiorum, et dare canibus*, id est ethnicis, ubi in parabola intelligit corpus suum sub nomine panis, et canes ethnicos. Tertullianus vero illa verba aliquantum mutat, sed idem est sensus. His omnibus vult probare, panem pro corpore Christi accipit. PANC.

(49) *Sed et nocturnus ille pulsator*. Qui petiit panes ab amico media nocte, et eos habuit (Lucæ cap. xi). G. PANCIROL.

(50) *Consequens erat*. Nunc exponit alia verba *Et dimitte nobis debita nostra*, postquam dixit de liberalitate Dei, qui nos alit. G. PANCIROL.

(51) *Si illi reputamur*. Hoc significat, si Deo obstricti, sive obnoxii sumus. Sic paulo post *de Lamech autem septuagies septies ultio* reputata est. ROUTH.

(52) *Quasi taurus*. Qui saginatur, ut occidatur. Idem esset de nobis, nisi delicta remitterentur. G. PANCIROL.

Dominus se solum (53) sine delicto esse. Docet itaque petamus DIMITTI NOBIS DEBITA NOSTRA. Exomologesis est, petitio veniæ; quia qui petit veniam, delictum confitetur. Sic et pœnitentia demonstratur acceptabilis Deo, quia ³² vult. eam (54), quam mortem peccatoris (Ezech. xxxiii, 11). Debitum autem (55) in Scripturis delicti figura est, quod perinde iudicio debeatur, et ab eo exigatur, nec **1163** evadat justitiam exactionis, nisi donetur exactio, sicut illi servo dominus debitum remisit (Matth. v, 25). Huc enim spectat (56) exemplum parabolæ totius. Nam et quod idem servus a domino liberatus, non perinde parcat debitori suo, ac propterea delatus penes dominum tortori delegatur ad solvendum novissimum quadrantem, id est, modicum usque delictum, eo competit (57),

Variae lectiones.

³² Qui mavult primus, et solus Leop. ³³ Ex hac specie Rigalt. Paris. Venet. Seml. Leop.

Commentarius.

(53) *Sciebat Dominus se solum.* Sane intelligendus locus, sicuti et similes Scripturæ sacræ loci, uti alicubi annotavit S. Augustinus, ne excludatur beata virgo Deipara, quam sine omni delicto vixisse ille asserit. PAM.

(54) *Qui vult eam.* Subaudi magis; et est elegans locutio. De hoc Ezechiel, cap. xxxiii, G. PANCIROL.

(55) *Debitum autem.* Nomen debiti significat delictum, et est ejus typus, seu figura et significatio, quia sicut exigitur in iudicio a debitore, nisi remittatur debitum, ita et delictum. PANC.

— *Debitum autem in Scripturis delicti figura est.*

Quod observat Tertullianus, debitum in Scripturis, delicta figuram esse, quia perinde iudicio debeatur, et ab eo exigatur, nec evadat justitiam exactionis, nisi donetur exactio: consentaneum videtur his quæ tradit Aristoteles, *Eticor.* v, contractuum alios esse voluntarios, alios involuntarios. Qui rem aliquam vendit, contrahit cum emptore, teneturque actionibus empti et venditi, voluntario contractu. Qui crimen aliquod committit, contrahit cum lege, ita ut pœnæ, quam lex crimini dixit, fiat obnoxius, etiam nolens et invitus. Sic debitores sumus Deo, qui delictis quotidianis Dei mandata spernimus, eoque nomine debemus pœnas non leves; nec habemus inde immensæ et infinitæ majestati satisfacere possimus, qui per nos nullius pretii sumus. Deus igitur creditor noster tanta nos quamvis immerentes beneficentia prosequitur, ut quo pacto liberari possimus edoceat. *Remittite*, inquit, *et remittetur vobis.* Erga hominem delinquit homo? quicquid intercedit, utique humanum est, quantum est quod debetur? quantum est quod remittitur? At erga Deum delinquit homo? jam hinc debitor homo, illinc creditor et vindex Deus. Omnino tam impar certamen, quam disparata sunt ab humanis divina. Itaque hominem Deus induit, ut nostra cum suis compensat, Nostris legibus nobiscum agit: delegari sibi patitur. Debitorum sunt nostri, qui nobis injurias intulere. Delegamus debitores nostros Deo, quoties debitam nobis offensarum nomine satisfactionem debitori nostro sic donamus, ut ipsam illi a Deo condonari velimus. Tunc fit in cœlis acceptilatio, per quam vicissim Deus nostra erga se debita expungit. Quare ille ditior et locupletior est erga Deum debitor, qui plures injurias pertulit; etenim plures habet quos delegare queat debitores suos creditori Deo. Quid si debitorem non habeamus? Placet responsio, quam in scidis ad Augustinum suis Nic. Faber notaverat: *Etsi scrutatori cordium Deo*

quod remittere nos quoque profitemur debitoribus nostris. Jam et alibi (58) ex specie ³⁴ orationis: *Remittite*, inquit, *et remittetur vobis* (Luc. vi, 37). Et cum interrogasset Petrus si septies remittendum esset fratri: *Imo*, inquit, *septuagies septies* (Matth. xviii, 22), ut legem in melius reformaret, quod in Genesi de Cain septies, de Lamech autem septuagies septies ultio reputata est (59) (Gen. iv, 24).

CAPUT VIII.

Adjecit ad plenitudinem tam expeditæ orationis, ut non de remittendis tantum, sed etiam de avertendis in totum delictis supplicarem, NE NOS INDUCAS IN TENTATIONEM, id est ne nos patiaris induci, ab eo utique **1164** qui tentat, Cæterum absit ut Dominus tentare videatur, quasi aut igno-

voluntas ad remissionem propensa sufficiat, quanto tamen ditior ille est debitor, quanto securior, qui non solum voluntate creditorem liberare, sed etiam re ipsa quod a se petitur exsolvere potest. Hoc autem ut queamus præstant qui nobis injurias inferendo se debitores nostros constituunt. Quam libenti igitur ac prompto animo, non dico parcere, verum etiam gratias agere illi debemus, qui nobis unde in gravibus debitis cum eo paria faciamus, cum quo nemo potest, suppeditant! RIG.

(56) *Huc enim spectat.* Ad hunc locum pertinet tota illa parabola servi, cui dominus debitum remisit; ipse vero a conservo debitum sibi extorquebat. Significat autem, non dimitti nobis nisi ut issi injurias aliis dimiserimus. G. PANCIROL.

(57) *Eo competit.* Ad id pertinet, et hoc significat. G. PANCIROL.

— Conferri videtur a Tertulliano *modicum delictum* cum eo, quod nos debitoribus nostris remittimus. Ut res ista se habet, Origenes, perinde ac fecit in sequentibus Tertullianus ad Matthæi locum ex Genesi illustrandum in *Commentario* suo in idem Evangelium pergit. Vid. *Gen.* xii, cap. 5, alibique. ROUTH.

(58) *Jam et alibi*, etc. De hac petitione, ut nobis delicta remittantur, quemadmodum nos aliis remittimus, alibi est dictum. G. PANCIROL.

(59) *Ultio reputata est.* Id est facta. Cum enim Lamech occidisset virum, id est Cain, dixit, *Gen.*, cap. iv: *Septuplam ultio dabitur de Cain; de Lamech vero septuagies septies.* Aliqui interpretantur septies iri ultum illum, qui occiderit Cain. Sed D. Hieronymus, epist. 125. ad Damasum, quæst. 1, intelligit, non iri liberatum Cain, nisi in septima generatione, quod fuit quando occisus est a Lamech: nam tunc a tremore est liberatus ut pœna, quam hic patiebatur. Peccatum vero Lamech, id est, totius mundi et sanguinis qui effusus est, liberatum est septuagies septies, id est septuagesima septima generatione, in qua fuit Christus, qui totum orbem liberavit a sceleribus; nam ipse fuit septuagesima septima generatio ab Adam, Lucæ cap. iii. Verum Tertullianus intelligit quia septies vindicandum erat peccatum Cain, et septuagies septies peccatum Lamech. A nova quoque lege jussum est, Matthæi cap. xviii, ut toties peccatum dimitteretur, id est septuagies septies; sed ibi ponitur numerus finitus pro infinito, et significatur semper esse dimittendum, ut D. Hieronymus, lib. iii *Comment.* in cap. xviii Matthæi, et alii interpretantur. G. PANCIROL.

ret fidem cujusque, aut dejicere ³⁴ gestiens (60). Diaboli est et infirmitas et malitia. Nam et Abrahamum non tentandæ fidei gratia, sacrificare de filio jusserat, sed probandæ, ut per eum faceret exemplum præcepto suo (61), quo mox præceptorus erat, neque pignora Deo chariora (62) habenda ³⁵. Ipse a diabolo tentatus, præsidem et artificem tentationis (63) demonstravit. Hunc locum (64) posterioribus confirmat: *Orate*, dicens, *ne tentemini* (*Luc. xxii, 46*). Adeo tentati sunt (65) Dominum deserendo, qui somno potius indulerant quam orationi. Eo respondet clausula interpretans quid sit: *Ne nos deducas in tentationem*. Hoc est enim: SED DEVEHE ³⁶ NOS A MALO (66).

CAPUT IX (67).

Compendiis pauculorum ³⁷ verborum (68), quot

A attinguntur edicta prophetarum, Evangeliorum, apostolorum, sermones Domini, parabolæ, exempla præcepta? Quot simul expunguntur officia (69)? Dei **1165** honor in Patre, fidei testimonium in nomine, oblatio obsequii in voluntate, commemoratio spei in regno, petitio vitæ in pane, exomologesis debitorum in deprecatione, sollicitudo tentationum in postulatione tutelæ. Quid mirum? Deus solus docere potuit ut se vellet orari. Ab ipso igitur (70) ordinata religio orationis, et de spiritu ipsius, jam tunc cum ex ore divino ferretur, animata suo privilegio ascendit in cælum, commendans Patri quæ Filius docuit.

CAPUT X (71).

Quoniam tamen (72) Dominus prospector (73)

B humanarum necessitatum, seorsum post traditam

Variæ lectiones.

³⁴ Ita Rigalt. e cod. Agob. Paris. Venet. Dejicere sit consentiens Seml. Leop. ³⁵ Ne quæ pignora chariora Deo haberet cod. Agob. ³⁶ Ita Rigalt. Paris. Venet. 1744. Evehe Rhen. Gelen. Fran. Venet. 1701. ³⁷ Alii paucorum.

Commentarius.

(60) *Dejicere gestiens*, h. e. : Absit ut Dominus tentare videatur quasi gestiat nos dejicere, aut supplantare nos cum diabolo consentiat. (Vid. var. lect. EDD.)

(61) *Exemplum præcepto suo*. Quod postea dedit Matthæi cap. xiv, ut oraremus, ne incideremus in tentationem. G. PANCIROL.

(62) *Neque pignora Deo chariora*. Pignora appellat filios, quos Christus se chariores non habendos jussurus erat; ait enim Matthæi cap. x: *Qui amat filium aut filiam plus quam me, non est me dignus*. G. PANCIROL.

(63) *Præsidem et artificem tentationis*. Scilicet diabolum esse demonstravit Matthæi, cap. iv. G. PANCIROL.

(64) *Hunc locum*. Quod diabolus sit princeps tentationis, posterioribus scilicet verbis Evangelii demonstrat, *Orate*, dicens Matthæi cap. xxvi, *ne intretis in tentationem*. G. PANCIROL.

(65) *Adeo tentati sunt*. Id est: itaque sunt tentati, quia non oraverunt. G. PANCIROL.

— Ubi similia his exstant in cap. ult. libri de *Baptismo*, ibi ait auctor, *Et ideo, credo, tentati sunt, quoniam obdormierunt, ut adprehensum Dominum destituerint*. ROUTH.

(66) *Sed devehe nos a malo*. Non hic, ut vulgo accipere solemus, *malum* intelligit, seu mala, quæ homini contingere, contingunt, aut contingere possunt; sed *malum*, hoc est *malignum*, seu diabolium, a quo nos liberari cupimus, ne in tentationem atque in delicta inducamur. Cum qua lectione potissimum consentiunt Græca orationis Dominicæ verba, ubi legitur ἀπὸ τοῦ πονηροῦ, id est a caco-dæmone, seu maligno. Chrysostomus sane et plures alii Patres hujusmodi interpretationem adhibuerunt. Vocem quidem ῥύσαι, quam nos *libera* latine reddimus, crude atque aspere Tertullianus per vocem *devehe* expressit, revera enim significat, *protege, defende, tuere, eripe*, ac *libera*. MURAT.

— Conferas utiliter quæ habet auctor in lib. *De fuga in persecutione*, cap. 2.

(67) In cod. Ambros. legitur tituli instar: *Anacephalæosis*.

(68) *Compendiis pauculorum verborum*, et. Editi libri habent *paucorum*. Hinc Ambrosianus codex ms. exordium sumit. Recte autem *Anacephalæosis* inscribitur hoc caput, cum compendiose tota Dominicæ orationis expositio ante legentium oculos

exibeatur. MURAT.

— *Compendiis paucorum*. Nunc epilogat, quomodo omnia mandata Scripturarum contineat oratio Dominica. G. PANCIROL.

(69) *Quot simul expunguntur officia?* Legere maluissem *exponuntur*. Sed nulla Tertulliano barbarice scribenti de sermonis puritate sollicitudo, Aliis in locis, ac præcipue lib. iii et iv et in fine lib. v *adversus marcionem* eodem utitur verbo, at sane significatione diversa. Pari tamen sensu usurpasse videtur cap. 1 *de Cor. militis*, ubi inquit: « Proxime factum est. Liberalitas præstantissimorum imperatorum expungebatur in castris. » Scilicet exponebatur, exerebatur, ac implebatur Cæsarum liberalitas in milites. Sumpta fortasse metaphora e calculis et rationibus quæ *expungit* dicuntur, cum absolutæ et confectæ emergunt. Capite vero 11 hujus libri ita ille scribit: « Ne verbo quidem malo iram Deus permittit expungi, » hoc est mandat, ne ira in contumelias erumpat ac proponatur. Alibi *expungere* pro *perficere* et *præstare* adhibuit. Vide etiam infra, cap. 13. MURAT.

— *Quot simul expunguntur officia?* Id est tot verbis Dominicæ orationis implentur officia in Deum, quia cum dicimus: *Pater, noster*, eum ut patrem honoramus. In illis vero verbis: *Sanctificetur nomen tuum*, fidem in ejus nomine habere testamur. Oblatio vero obsequii est in voluntate, cum dicimus, *Fiat voluntas*; et commemoratio est spei in regno in illis verbis, *Adveniat regnum tuum*. Mox petitio vitæ in pane, ibi, *Panem nostrum quotidianum da nobis hodie*, exomologesis, id est confessio delictorum quod deliquerimus in Deum, quando dicimus: *Et dimitte nobis debita nostra*; sollicitudo tentationum, id est solliciti sumus, ne tentemur, ubi petimus ut nos tueatur, ibi: *Et ne nos inducas in tentationem*. G. PANCIROL.

(70) *Ab ipso igitur*. Potes explicare simpliciter, ut de uno tantum Christo sit sermo. Non tamen displicet subtilitas Pamelii, qui in hac periodo Trinitatem agnoscit, ita ut ordinata *ab ipso* sit Patre, et de Spiritu ipsius scilicet sancto, et *ex ore divino* Christi. LAC.

(71) Titulus in cod. Ambros.: *Posse nos super adjicere*.

(72) *Quoniam tamen*. Addit posse nos et alia petere. G. PANCIROL.

(73) *Prospector*. Scilicet est. G. PANCIROL.

orandi disciplinam, *Petite, inquit, et accipietis* A (Luc. xi, 8), et sunt quæ petantur pro circumstantia cujusque, præmissa legitima et ordinaria oratione, quasi fundamento, accidentium jus est ³⁸ desideriorum (74), jus est superfluendi (75) ³⁹ extrinsecus petitiones, cum memoria tamen præceptorum, ne quantum a præceptis, **1166** tantum ab auribus Dei longe simus.

CAPUT XI ⁴⁰ (76).

Memoria ⁴¹ præceptorum viam orationibus sternit ad cælum, quorum præcipuum est, *ne prius* (77) *ascendamus ad Dei altare, quam si quid discordiæ vel offensæ cum fratribus contraxerimus, resolvamus* (Matth. v, 23). Quid est enim (78) ad pacem Dei ⁴² recedere sine pace? ad remissionem debitorum cum retentione? Quomodo placabit Patrem B iratus in fratrem, cum omnis ira ab initio interdicta sit nobis? nam et Joseph dimittens fratres suos ad perducendum patrem. *Et ne, inquit* ⁴³, *irascimini in via* (Gen. xlv, 24): nos scilicet mo-

nuit (80). Alias enim via (81) cognominatur disciplina nostra. Tum ne in via (82) orationis constituti, ad Patrem cum ira incedamus. Exinde aperte Dominus ampliandam legem, iram in fratrem homicidio superponit (83), ne verbo quidem malo permittit expungi (84) *etiamsi irascendum est, non ultra solis receptum* (85) (Ephes. iv, 26), **1167** ut Apostolus admonet. Quam autem temerarium est, aut diem sine oratione transigere, dum cessas fratri satisfacere, aut orationem perseverante iracundia perdere.

CAPUT XII (86).

Nec ab ira (87) solummodo, sed omni omnino confusione (88) animi libera debet esse orationis intentio, de tali spiritu emissa (89), qualis est spiritus, ad quem mittitur. Neque enim agnosci poterit a Spiritu sancto spiritus inquinatus, aut tristis a læto, aut impeditus a libero. Nemo adversarium recipit; nemo nisi comparem suum admittit.

Variæ lectiones.

³⁸ Accedentiam juxta *Latin.* ³⁹ Superstruendi *Rig. Paris. Venet. Seml. Leop.* ⁴⁰ Cap. X, *alias.* ⁴¹ Cum memoria *alias.* ⁴² Accedere *ut voluit Muratorius, ita et Semler. ac Leop.* ⁴³ *Latin. parum bene, distinguit: ne, inquit, irascimini in via nos scilicet monuit* (alias enim via cognominatur disciplina nostra). Tum ne in via, etc.

Commentarius.

(74) *Accidentium jus est desideriorum.* Id est, possumus petere quæ, prout accidit, desideramus, præmissa legitima et ordinaria oratione, id est Dominica oratione pro fundamento. G. PANCIROL. — Corrigere voluerat Latinus Latinius *accedentium juxta desideriorum*, quod receptum video a Delacerta in editionem suam Tertulliani Parisiis anno 1624 typis impressam. Sed malim ego tantum reponere, *accedentium*.

(75) *Jus est superfluendi.* Præter generales orationis Dominicæ petitiones, quæ cuilibet Christianorum sunt communes, alia sæpe a Deo, singulorum propria hominum, petenda se offerunt. Comuni itaque orationi quædam addere licet pro cujusque necessitate et voto, dummodo petitionibus nostris divina præcepta non adversentur. Imprimis autem nobis a Deo præcipitur, ne rogaturi ad altare accedamus, nisi prius cum fratribus nostris iniverimus pacem, ac odia deposuerimus. Hoc Tertullianus, cap. seq. ostendet. MURAT.

(76) Titul. in cod. Ambr.: *Ne orans Patrem fratri irascaris.*

(77) *Ne prius.* Monet prius fratri esse conciliandum, quam oratur. G. PANCIROL.

(78) *Quid est enim.* Id est: quam observandum. G. PANCIROL.

(79) *Recedere.* Pro *reventi* hanc vocem usurpasse videntur Sallustius atque Horatius. Cum tamen dubium sensum habeant istorum exempla, et *secedere* etiam significant, vellem liceret mihi per Tertullianum hoc in loco scribere non *recedere*, sed *accedere*. MURAT. (Videtur Auctor, audaci non-nihil pro more suo syllepsi usus, junxisse: *ad pacem Dei accedere? recedere sine pace?* EDD.)

— *Ad pacem Dei accedere.* Exstat quidem in edit. posteriore Rigaltii, quæ anno prodiit 1634, verbum *recedere*, sed forsitan typhothetæ errore, qui transiit in edit. sequentes. Habes quidem c. 18. *Quale sacrificium est, a quo sine pace receditur?* Sed omnes editiones ante illam Rigaltianam verbum *accedere* hic præstant. ROUTH.

(80) *Nos scilicet monuit.* Supple, idem agere debere. G. PANCIROL.

(81) *Alias enim via, etc.* Unde homines *viæ* primo dicti sunt Christiani, ut est in Actis, cap. ix, ubi Paulus acceperat litteras, ut *homines viæ*, comprehenderet, id est Christianos; quanquam vertendum non erat *hujus viæ*, et dictio *hujus* delenda est, cum sit articulus Græcus. G. PANCIROL.

(82) *Tum ne in via.* Subaudi: est observandum. PANC. — Sæpe dicitur ἡ ὁδὸς religio Christiana, cum in *Actis apostolorum*, tum in veterum Christianorum scriptis, uti monuit Pearsonius in *Expositione Symboli. Artic. Et in Jesu Christo.* ROUTH.

(83) *Iram in fratrem homicidio superponit.* Expresse in veteri lege prohibita non videtur ira, sed quidem homicidium. At Christus *ampliandam legem*, hoc est perficiens et novis disciplinæ præceptis amplificans, homicidio damnato, iræ quoque damnationem ac prohibitionem addidit, sive *superposuit*. Omnis quidem ira ab initio interdicta est nobis, ut supra Tertullianus dixerat Genesis testimonio; verum cum aperte non videretur interdicta, expressis illam verbis a fidelium cordibus remove ac arcere Christus voluit. MURAT.

— *Superponit.* Adjicit, ut est apud Matthæum, cap. v. G. PANCIROL.

(84) *Expungi.* Impleri iram convicio. G. PANCIROL.

(85) *Receptum.* An *recessum?* Sed nihil jubeo. ROUTH.

(86) Tit. cod. Ambros.: « Etiam omni animi confusione vacuum esse debere. »

(87) *Nec ab ira.* Docet orantem tranquillium esse oportere, ut est Spiritus sanctus, ad quem oramus. G. PANCIROL.

(88) *Confusione.* In ms. codice Ambrosiano habetur *contusione*. MURAT.

(89) *De tali spiritu emissa.* Nil oratio prosit, nisi a puro et minime inquinato spiritu ad Spiritum divinum, qui purissimus est imo ipsa puritas, feratur. Neque enim Spiritui sancto placere an-

CAPUT XIII (90) **.

Cæterum quæ ratio (91) est, manibus quidem ablutis, **1168** spiritu vero sordente orationem obire? quando et ipsis manibus spirituales munditiæ sint necessariae, ut a falso, a cæde, a veneficiis, ab idololatria, cæterisque maculis, quæ spiritu conceptæ manuum opera transiguntur, puræ alleventur. Hæ sunt veræ munditiæ, non quas plerique superstitiose curant, ad omnem orationem etiam cum lavacro totius corporis aquam sumentes. Id cum scrupulose percunctarer (92), et rationem requirerem (93), comperi commemorationem esse in Domini deditioem. Nos Dominum adoramus, non

A dedimus. Imo et adversari debemus deditoris exemplo, nec propterea manus abluere, nisi quod (94) conversationis humanæ inquinamentum conscientiæ causa (95) lavemus.

1169 CAPUT XIV (96).

Cæterum satis mundæ sunt manus, quas cum tota corpore in Christo semel lavimus (97). Omnibus licet membris lavet quotidie Israel, nunquam tamen mundus est. Certe manus ejus semper immundæ sanguine prophetarum, et ipsius Domini cruentatæ in æternum. Et ideo conscientia patrum (98) hæreditarii rei nec attollere sas ad Do-

Variæ lectiones.

** Cap. XI *alias*.

Commentarius.

mus terrenis maculis infectus potest. Hic autem **B** Tertullianus ad cap. I *Sapientiæ* respicere videtur ubi legitur: « Spiritus sanctus disciplinæ effugiet fictum. » MURAT.

(90) Tit. cod. Ambros.: *De Lavatione manuum*.

(91) *Cæterum quæ ratio*. Hic docet, manus non aqua abluendas, sed a nequitiiis mundas esse tenendas. G. PANC. — *Cæterum quæ ratio est*, etc. Manuum, imo totius quandoque corporis lotio orationem præcedere solebat. non apud Christianos tantum, sed et apud ethnicos atque Judæos. Nempe abluto corpore manibusque potissimum purgatis, quæ facilius plerumque sordes contrahunt, lavari quoque ac emundari a culpæ sordibus animum nonnulli arbitrabantur. Sed animo puro et purgato hominum ad Deum accedere debere, cum ratio, tum religio suadebant. Hunc autem apud gentiles invaluisse morem, omnium antiquissimo teste probabo. Homerus videlicet in *Odyssea* Penelopem nobis exhibet aqua sese ante preces abluentem. Ejus etiam filius Telemachus.

Χεῖρας νιψάμενος πολιτῆς ἀλὸς εὕχεται Ἀθήνη.
Lotis in ponto manibus, sic Pallada adorat.

Macrobius vero, *Saturnal.* lib. III, cap. 1: « Constat, inquit, diis superis sacra facturum corporis ablutione purgari. » Alia hujusce ritus exempla e Virgilio profert eo in loco Macrobius. Lactantius quoque Firmianus eosdem ethnicos ridet, qui « se pie sacrificasse opinantur, si cutem laverint, tanquam libidines intra pectus inclusas illi amnes abluant, aut ulla maria purificent. » Judæis pariter id moris fuisse, auctor est pseudo-Aristeas, in lib. de LXX Interpret.: « Rege consultato, ait ille, ad diversa loca divertunt, atque, ut mos est Judæis omnibus, manibus prius in mari lotis, Deo preces effundunt. » Vide Spencerum, *de Leg. Hebr.*, l. III, diss. 3, c. 3. Transiit postea ad Christi fideles hujusmodi consuetudo, et fortasse quidam ab ipso Apostolo in I ad Timoth., cap. II, id præceptum fuisse censuerunt, ubi nos jubet χεῖρας ὁσίου ἐπαλρεῖν, *manus puras ad cælum tollere*, quasi et de externa manuum puritate ac ablutione, velut internæ puritatis indicio, Apostolus loqueretur. Idcirco Apostolicarum Constitutionem auctor, lib. VIII, cap. 32: Ἡς πιστὸς, inquit, ἡ πιστὴ ἔωθεν ἀναστάντες ἐξ ὕπνου, πρὸ τοῦ ἔργου ἐπιτελέσαι, νιψάμενοι προσευχέσθωσαν. *Omnis Christianus, vel Christiana mane e somno surgentes, antequam opus faciant manibus lotis, Deum orent*. Verum hoc apertius patebit consideranti, posita antiquitus fuisse in templorum atriis labra, fontes ac vasa, ut antequam ad orandum fideles accederent, manus abluerent. S. Paulinus in epistola ad Severum:

B Sancta nitens famulis interluit atria lymphis
Cantharus, intrantumque manus lavat...

Chrysostomus pluribus in locis, et præsertim in homil. 57, tom. V, p. 390, ejusdem rei fidem his verbis facit: Κρήνας εἶναι ἐν ταῖς ἀύλαις τῶν εὐκτηρίων οἴκων νερόμισται, ἵνα οἱ μέλλοντες εὐχέσθαι τῷ Θεῷ πρότερον ἀπονιψάμενοι τὰς χεῖρας, οὕτως αὐτὰς εἰς εὐχὴν ἀνατέλωσιν. *Ut in atriis domuum in quibus oratur, sint fontes, constitutum est, ut qui orare volunt, prius abluant manus, et tunc demum eas ad preces extendant*. Eundem consule in homil. 82 et 108, tom. VI, et homil. 43, in I ad Corinth. Alibi tamen Chrysostomus ipse, videlicet in homil. 6, in I ad Timotheum, externum hunc ablationis ritum, interna cordis puritate non accedente, irridet, eamque appellat γέλωτα καὶ λῆρον, παίγνια καὶ παιδῶν ἀθύρματα, *risum, nugas, jocos et puerorum ludicra*. Ea quoque Tertulliani sententia est, illos redarguentis, qui manibus quidem ablutis, spiritu vero sordente, orationem obeunt. **C** Cæterum apud quosdam Orientis populos, ac potissimum apud Mahumeti sectatores, nostris etiam temporibus hujusmodi consuetudo viget. MURAT.

(92) *Id cum scrupulose percunctarer*. Quare manus ante preces abluerent, nonnulli a Tertulliano interrogati, se id facere respondebant in commemorationem Dominicæ deditioem, quod videlicet Pilatus, priusquam Christum dederet Judæis, manus lavit. Hanc rationem facile Tertullianus retundit: « Nos enim, inquit, Dominum adoramus, non dedimus. » MURAT.

(93) *Et rationem requirerem*. Quare aliqui se lavent oraturi, comperi id eos facere in memoriam Domini a Juda proditi, ut factum illud exsecrentur et velut ab ipso se mudent. G. PANCIROL.

(94) *Nisi quod*. Nisi aliquod inquinamentum conversationis humanæ lavemus causa conscientiæ, postquam idolum tetigerimus. G. PANCIROL.

(95) *Conscientiæ causa*. Hunc esse puto Tertulliani sensum, manus ideo tantum lavamus ut animi puritatem demonstramus. Atque in eo superstitionem damnat, quæ externam tantum munditiam quærit. LE PR.

(96) Tit. cod. Ambros.: *Apostrophe*.

(97) *In Christo semel lavimus*. Hoc est in baptismo, in quo manus cum toto corpore lavimus. Quibus verbis innuitur baptizandi ritus, quando nudi homines ter in aquam mergebantur. At in lib. de *Baptismo* hæc apertissime Tertullianus tradit, et post illum complures alii. MURAT.

(98) *Conscientia patrum*, etc. Hæredes reæ conscientiæ patrum suorum appellat Judæos, a quibus conclamatum est: *Sanguis ejus super nos, et super filios nostros*. MURAT.

minum audent (99), ne exclamet aliquis Isaias (1), A ne exhorreat Christus. Nos vero non attollimus (2), tantum, sed etiam expandimus e 1170 Dominica passione ⁴⁵ modulatum ⁴⁶ (3), et orantes confitemur Christo.

CAPUT XV ⁴⁷ (4).

Sed quoniam (5) unum aliquod attigimus vacuæ observationis (6), non pigebit cætera quoque deno-

Variæ lectiones.

⁴⁵ Et dominica pass., *Seml.*, *Leop.*, qui scribendum opinatur: Dominicam passionem modulantes. ⁴⁶ Modulantes *Seml.* *Leop.* *Routh.* ex *Pamel.* editione. ⁴⁷ Cap. XII alias. ⁴⁸ Ita *Rigalt.* *Paris.* *Venet.* Positis *Semler.* *Leop.* ⁴⁹ Pœnulis alias, excepto *Seml.*

Commentarius.

— *Conscientia patrum hæreditarii rei.* Judæos ita circumscibit, quos reprehendit, quod manus non attollant in suis sacrificiis, quippe qui in terram proni orare plerumque soleant, saltem in hac sua excæcatione circa Christi passionem. PAM.

(99) *Nec attollere eas ad Dominum audent.* Ire-næus, lib. IV: « Judæi jam non offerunt. Manus enim eorum sanguine plenæ sunt. Non enim receperunt Verbum, per quod offertur Deo. » RIG.

(1) *Ne exclamet aliquis Isaias.* Ne aliquis spiritu Isaiæ plenus cum illo exclamet, ac Deum ita loquentem inducat: *Cum extenderitis manus vestras, etc.* Atque hoc est emphatice dictum. MURATOR. — *Nec exclamet aliquis Isaias.* Abundat *aliquis*, ut sæpe alibi. Intelligit quod dicit Isaias, cap. I: *Cum extenderitis manus vestras, avertam faciem a vobis; manus enim vestræ sanguine plenæ sunt. Lavamini, mundi estote, auferite nequitias ab animis vestris.* Et ideo dicit: *Ne exclamet Isaias.* Et hic monet, Hebræos immundas manus semper habere, quæ nulla aqua possunt mundari. G. PANCIROL. — Reverte ad cap. 2. ROUTH.

(2) *Nos vero non attollimus, etc.* Quandoquidem Judæi immundas et ipsius Domini sanguine cruentatas manus attollere nec audent, nec debent, nobis Christi filiis gaudendum est, qui non attollere tantum, sed eas expandere possumus a *Dominica passione* eruditi; suas enim expandit in cruce mundi Servator. Quapropter ea verba e *Dominica passione modulatum* aliam desiderare voeem mihi videntur, cujusmodi esset *capientes, habentes*, aut quid simile, ut sit sensus: Nos vero non attollimus tantum, sed etiam expandimus manus, *modulatum*, hoc est *mensuram*, e Domini cruce capientes, ubi nos ille docuit manus expandere. In lib. de *Pallio lunæ modulationes menstruas* Tertullianus dixit, ut *mensuram lunaris motus* significaret. MURAT.

(3) *E Dominica passione modulantes.* Formantes, ut tenebat Dominus manus in cruce. Ita orabant passis brachiis et manibus. G. PANCIROL.

— *Sed expandimus e Dominica passione modulatum.* Pamelius edidit: « Nos vero non attollimus tantum, sed etiam expandimus e Dominica passione modulantes, et orantes confitemur Christo. » Ferri quidem posset, « sed etiam expandimus, e Dominica passione modulantes. » Verius tamen videtur ex libro Agobardi: « Sed etiam expandimus e Dominica passione modulatum. » Utriusque autem scripturæ sensus satis erit obscurus et ambiguus, nisi ritus tunc usitati ratio explicetur. Illud vero in primis notandum est, eos errare graviter, qui *modulantes* hic accipiunt quasi *canentes* aut *psallentes*. Nam cum de privata oratione sit sermo, quam sono vocis summisso atque subjecto fieri debere ait Tertullianus, nihil opus fuit modulis musicis. Nos modulatum interpretamur imaginem, figuram scilicet, seu gestum orantis. Expandimus igitur e Dominica passione modulatum, hoc est, *orantes non tantum attollimus manus, sed etiam*

tare, quibus merito vanitas exprobranda est; siquidem sine ullius aut Dominici, aut apostolici præcepti auctoritate fiunt. Hujusmodi enim non religioni, sed superstitioni deputantur, affectata et coacta, et curiosi potius, quam rationalis officii; certe vel eo coercenda, quod gentilibus adæquent (7). Ut est quorundam, expositis 1171 ⁴⁸ (8) penulis ⁴⁹ orationem facere; sic enim adeunt ad idola nationes.

expandimus modum, sed modulum, vel ut ait Tertullianus, modulatum, quem exhibuit Dominus noster Jesu Christus expansis in cruce manibus. Qui ritus etiam hodie servatur apud nos in recitanda publicis precibus oratione Dominica. Sic orantes confitemur Christo, quia nos inter orandum ipso gestu profitemur Christianos, corpore nostro ad figuram Christi crucifixi conformato. Ipse Tertullianus, lib. I *ad Nationes*: « Si statueris hominem manibus expansis, imaginem crucis feceris. » Maximus Taurinensis, homil. 2 *de cruce Domini*: « Ipsius etiam incessus hominis, cum manus leverit, crucem pingit. » Atque ideo elevatis manibus orare præcipimur, ut ipso quoque membrorum gestu passionem Domini fateamur. Quod Maximus dicit: « ipso membrorum gestu »; Tertullianus dixisset, « ipso corporis modulatu. » Sic lib. *de Anima*, cap. 32, ubi de animarum in alia corpora translatione: « Nec modulis corporum adæquantur, inquit, id est, mensuræ, amplitudini, capacitati non conveniunt. » Eoque sensu antiquiores Latini dixerant, « modum agri, » et « metiri se suo modulo ac pede. » RIGALT.

(4) Tit. cod. Ambros.: *De expositis penulis.*

(5) *Sed quoniam, etc.* Quia attigimus unum, quod est vanum de lavandis manibus, alia etiam dicemus non minus vana, ut est deponere penulas causa orandi, de quo subjicit. G. PANCIR.

(6) *Vacuæ observationis.* Inanem scilicet ac superfluum appellat manuum ante preces ablutionem, nisi prius et animus a criminum sordibus purgetur. Pergit autem vanitatis arguere illorum quoque consuetudinem, qui depositis gravioribus vestibus ad orationem accedebant. MURAT.

(7) *Gentilibus adæquent.* Pro adæquentur, et sint prout observant ipsi. G. PANCIROL. — Forsan excidit *nos post gentilibus.* ROUTH.

(8) *Ut est quorundam, expositis penulis, etc.* Penula vestium genus fuit, quas pluvioso frigidoque cælo veteres induebant. Has antequam precibus operam darent, quidam e Christianis deponendas arbitrabantur. Quod vero ait Tertullianus, id consuevisse fieri a nationibus, hoc est ab ethnicis idola adeuntibus, Æschyli Græcus interpret confirmare videtur. Nescio quid etiam de mutationibus vestium in gentilium sacris ipse Tertullianus habet in lib. *de Pallio*, cap. 4. MURAT.

— *Ut est quorundam positis penulis, etc.* Ita orabant gentiles. Penula vero vestis erat, qua pluvie vel itineris gratia utebantur. Lampridius in Alexandro: *Penulis*, inquit, intra urbem frigoris causa ut senes uterentur permisit, cum id vestimenti genus semper itinerarium aut pluvie fuisset. Juvenalis, satir. 5:

Et multo stillaret penula nimbo.

Cicero, in *Orat. pro Mil.* « Cum alter, inquit, vereretur rheda penulatus. » Penulam pro lacerna veteres posuisse videntur. G. PANCIR.

Quod utique si fieri oporteret, apostoli, qui de habitu orandi docent, comprehendissent; nisi siquid putant, Paulum penulam suam (9) in oratione penes Carpum reliquisse. Deus scilicet (10) non audiatur penulatos, qui tres sanctos in fornace Babylonii regis orantes cum sarabaris (11) et tyaris suis exaudivit?

CAPUT XVI (12).

Item quod, assignata oratione, (13) assidendi mos 1172 est (14) quibusdam, non perspicio ra-

Commentarius.

(9) *Paulum penulam suam.* Mandat enim Timotheo ut penulam ad se deferat, II ad Timoth. cap. IV. PANG.

— *Paulum penulam suam.* Hæc sunt Pauli verba: « Penulam, quam reliqui Troade apud Carpum, veniens affer tecum. » Ironice itaque Tertullianus ait: nisi hoc faciendum est ad exemplum Pauli, qui penulam Troade penes Carpum reliquerat orationi vacaturus. Vide Octavium Ferrarium, *de Re vest.* part. II, lib. II, ubi de *Penulis* multa. MURAT.

(10) *Deus scilicet.* Ironice loquitur. G. PANCIROL.

(11) *Cum sarabaris.* De sarabaris et tyaris dictum est in lib. *de Resurrect. carn.* cap. 58, num. 601. PANG. — *Cum sarabaris.* Tres pueri in fornacem cum braccis suis, et tyaris, et calceamentis, et vestibus coniecti fuere. Septuaginta Interpretes pro femoralibus, seu braccis habent *ὄν τοῖς σαράβα-ποῖς, cum sarabaris.* Quare non aliud hoc vocabulo significari vides, quam quædam crurium aut femorum integumenta. In libro etiam *de Trinitate* (si quidem Tertulliani sit) et *de Pallio* hanc vocem usurpatam invenias. MURAT.

(12) Tit. cod. Ambros.: *De assidendo post orationem.*

(13) *Item quod assignata oratione.* Perfecta, ut infra dicit, ac transacta. Damnat eos qui sedere post orationem consueverunt. Non video, inquit, hujus instituti rationem, nisi forte trahunt hoc ex libro *Pastoris* condito ab Herma, quem alibi, *de Pudicit.*, cap. 10, apocryphum esse vidimus, in quo narrat se post orationem lecto assedissem. Sed ibi narrat rem gestam, non præcipit, ut id nos agamus. Quid ergo, inquit, si aliud fecisset, hunc imitaremur? nequaquam. G. PANCIROL.

— *Assignata oratione.* Absolutam et peractam orationem significat, metaphora deducta e signis, et sigillis, quæ tum epistolis, tum testamentis aliisque tabulis jam confectis apponi solebant. MURAT.

(14) *Assidendi mos est.* Christiani aut stantes, aut in genua procumbentes Deum adorabant, precesque fundebant, Trita est observatio. Verum nonnullis eorum per orationem sedendum esse videbatur, non quod defatigati sedibus indigerent, sed superstitionis fortasse rationibus ducti. Eorum consuetudinem Tertullianus redarguit. MURAT.

(15) *Nisi si Hermas.* Hic est Hermes quem Paulus jubet salutari ad Rom. cap. ult. Dicitur composuisse librum qui *Pastor* inscribitur, de quo Nicephorus ita loquitur, lib. II *Hist. eccles.*, cap. ult.: « Accipimus inter ambiguae quoque auctoritatis scripta esse Actorum Pauli librum, et eum, qui *Pastoris* titulum habet, quem Hermæ quidam adscribunt ei, cui in Epist. ad Rom. Paulus salutem nuntiari jubet. Nonnullis autem is admodum necessarius esse videtur, eis præcipue qui prima pietatis discunt rudimenta, multum afferens maturi fructus et utilitatis. Non pauci quidem apud antiquos eo sunt usi. » Eundem Eusebius Cæsariensis commendat *Hist. eccles.*, lib. III, cap. 3 et cap. 25., et

tionem nisi si Hermas (15) ille, cujus scriptura fere (16) *Pastor* inscribitur, transacta oratione non lectum assedissem, verum aliud quid fecisset, id quoque ad observationem vindicarem. Uti que non (17) simpliciter enim et nunc positum (18) est: *Cum adorassem (19) et assedissem super lectum, ad ordinem narrationis, non ad instar disciplinæ.* Alioquin nusquam erit adorandum, nisi ubi fuerit lectus. Immo contra Scripturam fecerit, si quis in cathedra aut subsellio sederit (20). Porro cum perinde 1173 faciant nationes (21), adoratis sigilla-

lib. v, cap. 8. Tertullianus vero in lib. *de Pudicitia*, hunc librum impurum vocat, et ab Ecclesia etiam damnatum scribit. Cum vero hic illud opus non damnet, catholicus fuisse credendus est, cum hæc scripsit. G. PANCIROL.

— *Nisi si Hermas.* Hermæ antiquissimi scriptoris librum, cui titulus est *Pastor*, Latine tantum habemus. Quanto in pretio fuerit, eruditis omnibus compertum est, ita ut quidam inter canonicas Scripturas ipsum referrent, alii vero illum vel inter apocrypha et contemnenda rejicerent, modum excedentes utrinque; non enim librum hunc veluti canonicum suspicero fas est, sed certe tanquam fidei catholicæ utilissimum, plurimique faciendum judicare debemus. Quod autem ad hunc locum pertinet, recte ex hujusmodi verbis conjicimus, librum *de Oratione* a Tertulliano catholico adhuc fuisse conscriptum. Nam cum sibi *Pastoris* auctoritatem objiciat, non damnando repellit, sed explicando sibi conciliat. Quin addit, si Hermas revera post orationem ex quadam religione consedissem, id ad observationem vindicari, scilicet ad ejus imitationem, fieri merito potuisse. Accedit quod infra *Scripturam* nominans, Hermæ librum canonicis Scripturis conjungere videtur. Contra ipsemet scriptor, in Montani castra hæresimque delapsus. *Pastoris* fidem atque auctoritatem totis, ut aiunt, nervis elevare et intringere conatur, ut ex ejus libro *de Pudicitia*, cap. 10 et cap. 20, constat, quem certe postremum librum in hæreticorum officina procudit. MURAT.

(16) *Scriptura fere.* Subaudiendum ab omnibus, aut addendum. G. PANCIROL.

(17) *Uti que non.* Scilicet: illud non vindicare mus ad orandi observantiam; ergo neque morem in lecto sedendi. G. PANCIROL.

(18) *Et nunc positum.* Lego: est hoc positum. Scilicet quod sederit in lecto, est simpliciter positum, nec ut traderetur hæc observatio, sed ut res prout gesta est exponeretur. G. PANCIROL.

(19) *Cum adorassem.* Sunt ipsa *Pastoris* verba in præmio lib. II, quæ in editis ita se habent: « Cum orassem domi, et consedissem supra lectum, intravit vir quidam, » etc. Hæc igitur, ut Tertullianus inquit, non refert Hermas, ut sedendum post orationem nos doceat, sed ut historiæ suæ narrationem persequatur. Et quid si, addit, *in cathedra, aut subsellio* post preces peractas quis sedeat, num in scripturam, hoc est contra Hermæ præceptum peccabit, qui in lectulo, et non in subsellio, sive in cathedra sedit? MURAT.

(20) *Aut subsellio sederit.* Deridet eos qui ex *Pastoris* libro post orationem argumentum sedendi sumunt, quod cum ipse in lecto sederit, in scamno non sit sedendum; nam id esset contra illam scripturam, ubi ipse in lecto sedit, non in cathedra. G. PANCIROL.

(21) *Cum perinde faciant nationes.* Similiter faciant ethnici, qui sedent adoratis sigillaribus suis. Ita enim appellabant sua idola et signa, ut alias

ribus suis (22) residendo, vel propterea (23) in nobis reprehendi meretur, quod apud idola celebratur. (24) Eo apponitur et irreverentiæ crimen, etiam ipsis nationibus, si quid saperent, intelligendum. Siquidem irreverens est assidere sub conspectu, contraque conspectum ejus, quem quam maxime reverearis ac venereris; quanto magis sub conspectu Dei vivi, angelo adhuc ora-

tionis (25) astante, factum istud irreligiosissimum est, nisi exprobramus Deo, quod nos oratio fatigaverit!

CAPUT XVII⁵⁰ (26).

Atqui cum modestia et humilitate adorantes, magis commendabimus Deo preces nostras, ne ipsis quidem manibus sublimius elatis⁵¹ (27), sed

Variæ lectiones.

⁵⁰ Cap. XIII alias. ⁵¹ Elatis delendum censet Jun.

Commentarius.

dictum est, lib. de Anima, cap. 7, numero 144, et advers. Valentin. cap. 12, et cap. 18, et est apud Macrobius, lib. I Saturnal. G. PANCIROL.

(22) *Sigillaribus suis*. Sigillaria, seu sigilla, erant signa parva, seu icunculæ, et imagunculæ, ac simulacra deorum modo palmaria, modo cubitalia, ita membris artificiose compacta, ut nervis tracta, vel fidibus mota vivere, obambulare, et reliquos humani corporis motus exercere atque imitari possent. Nostro quoque ævo similia habemus, quibus Romæ nomen est *poppacci*, et in Gallia *marionnettes*, iisque comœdias interdum actas vidimus. *Νευρόσπαστα* Græci appellabant. Ad hujusmodi simulacra alludens Horatius aiebat:

Tu mihi qui imperitas, aliis servis miser, atque
Ducoris, ut nervis alienis mobile lignum.

Præter Aristotelem, qui in lib. de Mundo sigillaria eleganter descripsit, ut apud Apuleium illius interpretem videre est, de iis quoque mentionem fecerant Herodotus, in *Euterpe*, Xenophon, in *Symposio*, Lucianus, de *Dea Syra*, Gellius, lib. XIV, cap. 1, et M. Antoninus imperator, in lib. VIII de seipso; atque hic potissimum *sigillaria* expresse appellat. *Sigillarium* autem in ethnicorum sacris multus erat usus, nimirum deos insana eorum superstitio sub hisce icunculis plerumque ligneis exhibebat, movebat, rudem plebeculam ad venerationem simul concitans atque adorationem. Hinc Arnobius, lib. VI contra Gentes, hujusmodi morem irridens aiebat: « Et abstinetis a risu cum pro diis immortalibus, sigilliolis hominum, formis supplicatis humanis? Quinimo deos esse sigillaria ipsa censetis, nec præter hæc quidquam vim creditis habere divinam. » Infra vero addit: « Sæpenumero videmus ab artificibus hæc signa (hoc est deorum simulacra) modo parvula fieri, et palmarem in minutiem contrahi, modo in immensum tolli, et admirabilem in amplitudinem sublevari. Ratione hac ergo sequitur, ut intelligere debeamus in sigilliolis parvulis contrahere se deos, et alieni ad corporis similitudinem coarctari, » etc. Tertullianus igitur ut falsa numina eorumque signa decenti nomine insigniat, *sigillaria* vocat, quod vera carerent anima, atque aliena tantum ope moverentur. Ab eodem auctore, in lib. advers. Valentin. cap. 18, *sigillarius ductus* nominatur his verbis: « A qua occulto nihil sentiens, et velut sigillario extrinsecus ductu, in omnem operationem movebatur. » In libro etiam de Anima, cap. 6, *sigillarius motus* simili ratione appellatur, qui fit externa vi et operatione impellente. MURAT.

(23) *Vel propterea*. Ob id solum a nobis est reprehendendus mos sedendi, quia apud idololatrias id celebratur seu frequentatur. His accedit, quod sedere est irreverentiæ crimen, etiam apud Christianos, si saperent. G. PANCIROL.

(24) *Apud idola celebratur*. Non e Tertullino tantum, sed et e Pindaro ac Plutarcho discimus, gentiles consuevisse assidere, postquam stantes

orassent. Pindarus enim, ode 6 *isthm.*, descriptis precibus, quas Hercules ad deos miserat, hæc subdit:

Ὡς ἄρα εἰπὼν, ἀότιστα
ἔξετο.

B *Sic locutus, statim concedit*. Plutarchus vero legem hanc a Numa promulgatam narrat: *Ut sedeatur, postquam adoratum fuerit*. Hæc ille in ipsius Numæ Vita: quorum etiam triplicem explicationem profert. In Quæstionibus vero Romanis tradit, suo quoque tempore usitatum, ut qui precati essent ac adorassent, in templis perstarent ac sederent. Quamobrem Tertullianus hac itidem ratione Christianos post orationem sedere solitos objurgat, quod gentilium consuetudinem imitari viderentur. MURAT.

(25) *Angelo adhuc orationis*. Sentit, nobis angelum orationis adesse, cujus ratio est habenda. G. PANCIROL.

— *Angelo adhuc orationis astante*. August. ad Probam, epist. 121, orationes nostras innotescere ait angelis qui sunt apud Deum, ut quodammodo eas offerant Deo, et de his consultant, et quod eo jubente implendum esse cognoverint, hoc nobis vel evidenter vel latenter apportent. Dixit enim inquit, angelus homini: Et nunc quando orabas tu et Sara, ego obtuli orationem vestram in conspectu charitatis Dei. RIG.

(26) Tit. Cod. Ambros.: *De manibus elatis et de vultu*.

(27) *Ne ipsis quidem manibus elatis*. Attollere manus ad cælum et ad Deum, cum preces funduntur, vetustissimus fuit mos, non a Judæis tantum, sed et ab ethnicis usurpatus. Furius Camillus, apud Livium, lib. V, cap. 21, : « Dicitur manus ad cælum tollens precatus esse. » Marius etiam apud Plutarchum diis vota faciens, *νιψάμενος τὰς χεῖρας, καὶ πρὸς τὸν οὐρανὸν ἀνασχών, lotis manibus, ac in cælum sublatis*. Mitto alios testes, ac præsertim Latinorum poetarum principem, lib. II et XII Æneid., Aristotele contentus, qui in lib. de Mundo, *πάντες*, inquit, οἱ ἄνθρωποι ἀνατείνουµεν τὰς χεῖρας εἰς τὸν οὐρανὸν, εὐχὰς ποιούμενοι. *Omnes homines ad cælum manus tollimus preces facturi*. Porro antiquissimus iste ritus a Judæis potius in gentiles, quam a gentilibus ad Judæos transisse videtur; siquidem, ut habetur Exodi cap. XVII, v. 11, Moyses ipse sublatis in cælum manibus orabat: *Cumque levaret Moyses manus, vincebat Israel; sin autem paululum remisisset, superabat Amalec*. Legimus etiam in psal. CXXXIII, *Extollite manus vestras in sancta*, etc. Idem colligas e psal. CXL, et ex Lament. Jerem, cap. III n. 41. Cæterum Christianos manibus in cælum sublatis orare consuevisse, imo debuisse, Apostolo præcipiente seu monente in cap. III Epist. ad Tim., patet. Inquit enim: *Volo viros orare in omni loco, levantes paras manus*. Clemens Alex., lib. VII Strom., istius moris fidem facit, scribens: *Dum oramus, manus in cælum tollimus: τὰς χεῖρας εἰς οὐρανὸν ἀίροµεν,*

temperate 1175 ac probe elatis (28), ne vultu quidem in audaciam erecto. Nam ille publicanus, qui non tantum prece, sed et vultu humiliatus atque dejectus orabat, justificator Pharisæo procacissimo discessit. Sonos etiam vocis (29) subjectos esse oportet. Aut quantis arteriis opus est, si pro sono audiamur? Deus autem non vocis (30), sed cordis auditor est, sicut conspector. Dæmonium oraculi (31) Pythii: *Et mutum, inquit, intelligo, et non loquentem exaudio.* Dei aures sonum

expectant? Quomodo ergo oratio Jonæ de ventre ceti 1176 per tantæ bestię viscera, ab ipsis abyssis per tantam æquoris molem ad cælum potuit evadere? Quid amplius referent isti, qui clarius adorant (32), nisi quod proximis obstrepunt? Imo prodendo petitiones suas, quid minus faciunt, quam si in publico orent (32)?

CAPUT XVIII⁵² (34).

Alia jam consuetudo invaluit (35), jejunantes, habita oratione cum fratribus, subtrahunt osculum

Variæ lectiones.

⁵² Cap. XIV alias.

Commentarius.

Ab aliis referendis abstineo, cum et ævo nostro in ecclesiastica liturgia, et in sacris faciendis Christiani sacerdotes manus attollant Deum precaturi. Non quidem *sublimius* attollunt, sed *temperate ac probe*, ut hoc in loco Tertullianus exigit, videlicet supra humeros non erigendo. Quem sacerdotum ritum elevationemne manuum, an extensionem appellem, nescio. Id quidem constat, antiquitus inter Christianos promiscuum fuisse, ut manus in precando aut attollerentur, aut in figuram crucis expanderetur. MURAT.

(28) *Ac probe elatis.* Id est: paululum elatis, vel pansis. G. PANCIROL.

(29) *Sonos etiam vocis.* Id est: oportet vociferari, si vocem Deus inspiceret. Non legendum est interrogative; hoc enim vult: si pro sono vocis Deus exaudiret, esset clamandum; sed non vocem, verum cor inspicit. PANCIROL.

— *Sonos etiam vocis subjectos esse oportet.* Hoc est submissos est compressos, ne proximum quemque turbent; non enim voce est opus ut a Deo audiamur. In hac sententia fuerunt et alii Patres, quippe *clamorem*, quem ad Deum SS. prophetæ mittebant, non oris, sed mentis clamorem, seu *animæ alacritatem ac studium* τῆς ψυχῆς προθυµίαν, ut cum Theodoro loquar, intelligebant. Videndi Basilus M., in psal. xxxiii, v. 16: Clemens Alex. *Strom.* lib. vii; Chrysostomus, hom. 12, tom. V; S. Augustinus, et alii; ac in primis Cyprianus, qui, ut in aliis, hic etiam Tertullianum describere videtur, cap. 2 *de Orat.* Quod restat, hæc de illis intelligenda sunt, qui privata voce pro suo arbitrio in templis orant. Horum preces ac orationes ne nunc quidem toleramus, si alta voce proferantur, cæteris demissa precantibus. At vocem attollere cum reliquis et fas et pium est, quando concorditer in templo sacræ peraguntur preces, et una est multorum oratio. MURAT.

(30) *Deus autem non vocis.* Hæc ad verbum translulit D. Cyprianus. G. PANCIROL.

(31) *Dæmonium oraculi.* Dæmon mutos audit, ergo magis Deus. PANCIROL.

— *Dæmonium oraculi Pythii.* Hujusmodi responsum a dæmone Pythio datum Cræsi legatis, auctor est Herodotus, lib. i *Hist.* MURAT.

(32) *Qui clarius adorant.* Pro clarius orant, scilicet qui clara, atque altiori voce Deum precantur. Alibi verbum *adorare* pro simplici *orare* Tertullianus usurpavit, idque etiam in superioribus fecit, non sine meliorum exemplo. Neque sane est, cur Adrianus Valesius quemdam Virgilii versum immuteret, ubi verbum *adorare* eodem sensu occurrit. MURAT.

(33) *Quam si in publico orent?* Videntur vociferantes in publico orare, quod est contra illud Matthæi, cap. vi. G. PANCIROL.

(34) Tit. Quod Ambros. : *De osculo.*

B (35) *Alia jam consuetudo.* Aliqui cum jejunant, aut tempore quadragesimæ, peracta oratione nolunt fratres osculari, quos Tertullianus reprehendit. G. PANCIROL.

Alia jam consuetudo invaluit. Quæ sequuntur emendavimus, partim conjectura, partim auctoritate codicis Agobardi. Damnat Tertullianus consuetudinem, quæ jam tum inter Christianos invaluerat, ut plerique quibus diebus privato sese afficiebant jejuniis, orationem cum fratribus habitam non clauderent pace, non consignarent osculo pacis; quod orationis signaculum esse ait, ut supra, hoc libro, assignatam orationem dixit, transactam confectamque. Præve consuetudinis causam non inquirat, nec aliam vulgo afferri video, nisi quod in osculo hilaritatis aliquid esse dicerent alienum ab jejunii mœstitia luctuque. Profani suggerebant aliam, scilicet oris jejuni graveolentiam, unde Martialis, epigrammate 4, lib. vi, Bassam redolere dicit:

Quod jejunia sabbatariorum,
Mœstorum quod anhelitus reorum.

Sed hanc stomachi sane delicatioris mollitiem in robustis illis temporum prope apostolicorum pectoribus fuisse, haud vero simile videatur: cum et martyrum in carcere squalorem, et in agone fluentia tabo vulnera, amplexari ac deosculari ipsæ etiam mulierculæ non exhorrescerent. Quid enim? cum et inter profanos basia captatorum tum obvia, tum importuna fuisse, idem poeta significet, libro ix, epigrammate 99:

Effugere non est, Basse, basiatores,
Non ulcus acre, postulatæve lucentes,
Non triste mentum, sordidique lichenes,
Non labra pingui delibuta cerato,
Nec congelati gutta proderit nasi.

D Omissa igitur causa superstitionis illius adeo morosæ, ut jejunantes osculandi officio defungi sibi nefas esse ducerent; Tertullianus consuetudinem vituperat, hac præsertim ratione, quod tunc potissimum pax conferenda sit cum fratribus, cum oratio commendabilior ascendit. Omnino sic legendum esse res ipsa indicat, non, ut edidit Pamelius, *cum oratione commendabilior ascendit.* Etenim quæstio non erat, an conferenda esset pax cum fratribus habita oratione; sed, an conferenda esset ab eo qui jejunii sibi privatim indicti sumptive diebus in ecclesia cum fratribus oraverat. Et tunc potissimum conferendam esse docet Tertullianus, cum oratio commendabilior ascendit, nimirum vehiculo jejunii sublevata: Νηστεία προσευχὴν εἰς οὐρανὸν ἀναπέμπει, οἷον εἰς πτερὸν αὐτῆς γινομένη πρὸς τὴν ἄνω πορείαν, inquit Basilus. homil. *de Jejuniis*, et ipse Tertullianus, libro *de Jejuniis*, ait per jejunium pinguiorem orationem Deo immolari. Itaque Christiano inter publicas orationes privatis jejuniis operanti, pacis cum fra-

pacis (36), 1177 quod est signaculum orationis (37). Quando autem magis conferendo cum fratribus pax est, nisi cum oratio commendabilior ascendit, ut ipsi de nostra operatione participes, jam audeant de sua pacefratri transigere (38)? Quæ oratio cum divortio sancti osculi integra (39)? quem Domino officium facientem impedit pax?

A quale sacrificium est, a quo sine pace receditur (40)? Quæcumque operatio⁵³ sit (41), non erit potior præcepti observatione, quod jubemur jejunia 1178 nostra celare. Jam enim de abstinentia osculi agnoscimur jejunantes. Sed et si qua ratio est (42), ne tamen huic præcepto reus sis⁵⁴, potes domi, si forte⁵⁵, inter quos latere jejunium in

Variæ lectiones.

⁵³ Ita Rig. oratio cod. Agob., ratio Seml. Leop.

⁵⁴ Præceptor tu sis Seml. ⁵⁵ Si abest a Seml. et Leop.

Commentarius.

tribus quibuscum orationem celebravit conferendæ osculum eo libentius tunc temporis usurpandum, cum suam orationem sperat Deo gratiorem et commendabiliorem fore ut communionis Christianæ beneficio de jejunantis operatione fratres etiam non jejunantes participant. RIGALT.

(36) *Subtrahunt osculum pacis.* Nihil apud eruditos magis vulgatum, quam quod in publicis precibus et sacris faciendis, quin imo et in viis, et in ædibus privatis Christiani se osculo pacis consalutare atque ad concordiam ac pacem invitare solerent. Ideoque *signaculum orationis* appellatur a Tertulliano, quod Christianorum preces, et omnia fere ecclesiastici ritus sacramenta, hujusmodi pacis signo, veluti sigillo quodam fraternitatis concluderentur. At invaluerat apud nonnullos consuetudo ac opinio, tum osculum fratribus post orationem subtrahendum, cum ipsi jejunium aliquod sua sponte ac priva a religione observabant. Pluribus argumentis morem ac sententiam illorum improbat Tertullianus, ostendens orationem sine osculo integram non esse: quin tunc magis decere pacem orationi conjungere, cum oratio per jejunium *commendabilior* ad Deum *ascendit*. Addit etiam, id a præcepto Domini abhorrere, quo jubemur jejunia nostra celare; neque vero ii celabant, quos idcirco abstinere ab osculo apparebat, quod jejunarent. MURAT.

(37) *Quod est signaculum orationis.* Id est, confirmatio. G. PANCIROL.

(38) *De sua pace fratri transigere?* Optent de sua pace fratri transigere, id est, cum fratre communicare. G. PANCIROL.

— *De sua pace fratri transigere?* Hoc est: ut fratres cum fratribus jejunantibus convenire, certique fieri de mutua concordia ac pace possint. Osculum enim pacis, ut cum legum peritis loquar, tanquam transactio et conventio erat, qua ab omnibus simultatibus atque odiis se recessisse fratres testabantur. MURAT.

— *Ut ipsi de nostra operatione participes, jam audeant de sua pace fratri transigere.* Lectionem istam ex Ursini libro restituimus, cum in vulgata sensus non esset satis commodus. Et repetenda sunt ea de superioribus: Christianæ charitatis beneficio fieri, ut de jejunantis operatione fratres etiam non jejunantes participant, eoque beneficio affecti, jam audeant transigere cum jejunante, ita ut pro communicato jejunii merito pacis suæ Christianæ gratiam mutua pensatione communicent. In Agob. codice legitur: « Ut ipsi de nostra operatione participant quam auderent de sua pace fratri transigendus, » nullo sensu. RIGALT.

(39) *Quæ oratio cum divortio sancti osculi integra?* Quasi diceret: Quam aliena ab homine Christiano arrogantia nostram operationem, hoc est jejunium, nobis habemus, et fratres suam sibi pacem habere jubemus? quod proxime ad divortii formulam accedit, Res tuas tibi habeto. Ideoque subnectit: « Quæ oratio cum divortio sancti osculi integra? Quem Domino officium fa-

cientem impedit pax? » Officium vocat, quod supra operationem et jejunium. Pacem vero dicit osculum pacis. RIGALT.

(40) *Quale sacrificium est a quo sine pace receditur?* Sacrificium hic intelligo orationem cum participatione corporis Christi: cujus clausula et signaculum fuit osculum pacis, osculum sanctum. Sequitur in vulgatis editionibus, « Quæcumque ratio sit. » Quod ferri posse non videtur, cum paulo post auctor *διαμαστίγωσις* inferat, « Sed et si qua ratio est. » In vetustissimo codice legitur, « Quæcumque oratio sit, non erit potior præcepti observatione, » menda apertissima. Unde appareat Tertullianum scripsisse: « Quæcumque operatio sit, non erit potior observatione præcepti; » hoc sensu: quamlibet severa aut perfecta sit jejunii, vel cujuscumque operationis, quam ipsi nobis imperaverimus, austeritas, non erit commendabilior observatione præcepti Dominici, quo jubemur jejunia nostra celare. Nempe qui ob jejunia privata osculo pacis post celebratam cum fratribus orationem abstineant, ipsa osculi abdicatione prædicabant se jejunare. Hactenus igitur Tertullianus osculi abstinentiam supersticiosam jejunantibus esse ostendit: primum, quod nulla sit abstinendi ratio; deinde, quod osculi refutatione jejunia sua prædicent, quæ celari Deus voluit. Adjicit: « Sed et si qua ratio est, ne tamen huic præcepto reus sis, » nimirum præcepto celandi jejunii, « potes domi, si forte, inter quos latere jejunium in totum non datur, differre pacem. » Tanta fuit Patribus charitatis cura, ut plerisque ritus ratione non bona receptos tolerarent potius quam rigida censura vel minimam scissuræ occasionem præberent; hæc erat illo ævo Christianorum *συγκατάβασις*. Itaque fingit Tertullianus ritum, quem supra tollendum esse docuit, posse aliqua ratione defendi: simul et modum præscribit ritus servandi, salvo Domini præcepto, nempe ut jejunantibus liceat, habita cum domesticis et familiaribus oratione, osculo pacis abstinere. Sic enim, quamvis ob jejunii religionem osculo abstineant, fore ut jejunium tamen minime prodant, cujus conscios habeant nullos, nisi quos domestica latere non possunt. Excusationis istius colorem confirmat exemplo jejunii, quod die Paschæ, sic passionis Dominicæ diem nuncupat, communis et publica religio sanxii. Nam quotannis, recurrente die quo Sponsus ablati est, Ecclesiæ placuerat, viduitatis ac desolationis significatione, osculandi consuetudinem intermittere, absque ulla tamen occultandi jejunii cura; cum in affectate quisquis id proderet, quod una cum omnibus faciendum haberet. RIGALT.

(41) *Quæcumque ratio sit.* Quæcumque ratione movearis ad subtrahendum fratri osculum, alia potior aut melior ratio suadet ut osculeris, quia hoc modo manifestas te, non osculando, jejunare: et jejunia jubet Deus celari, Matthæi cap. vi. G. PANCIROL.

(42) *Sed et si qua ratio est.* Quæcumque sit ra-

totum non datur differre pacem. Ubi cumque autem **A** et consuetudini domi satisfacies. Sic et die Paschæ (44), quo communis et quasi publica jejunii meminissem præcepti (43) : ita et disciplinæ foris, religio est, merito **1180** deponimus osculum (45),

Variae lectiones.

⁵⁶ Orationem conj. Seml.

Commentarius.

tio, ut jejunantes non osculentur, hujus ritus tu non sis præceptor, nec inventor; sed id observari domi, ubi domestici sciunt te jejunare, et inter eos differas pacem in aliud tempus : sed foris omnes osculeris, ne te eo modo jejunare intelligant. G. PANCIROL.

(43) *Debes meminisse præcepti.* Quo jubemur celare jejunium. G. PANCIROL.

(44) *Sic et die Paschæ.* Tempore Paschæ; intelligo enim tempus, quod præcedit Pascha, quo omnes jejunant : merito enim tunc osculamur, quia non curamus, quod depositione osculi prodatur jejunium, cum illud omnes observent. Et hoc est quod dicit. PANC.

— *Sic et die Paschæ.* Pascha hic pro die passionis, seu postremo die veneris in quadragesima, quem sacrum in *parasceve* appellamus, accipiendum esse, jejunii publici tunc servati mento satis ostendit. Ipsemet auctor, cap. 10, contra Judæos : *Pascha, inquit, passio Domini est*; eoque sensu aliis locis hanc adhibet vocem. Itaque feria sexta in parasceve ab osculo pacis Christiani abstinebant ævo Tertulliani, quod et nostris temporibus in ecclesiastica liturgia servatur. Idem testantur antiqui Rituales, et rationem hujusmodi consuetudinis præter alios scriptores affert Beronius, cap. 7, de rebus ad missam spectantibus. « In parasceve, ait, ab osculo abstinemus propter Judæi traditoris exemplum, qui per simulatæ pacis osculum tradidit Dominum Jesum Christum. MURAT.

— *Sic et die Paschæ quo communis, et quasi publica jejunii religio est.* Hoc ipso argumento probari videtur, ævo Tertulliani, in Africa, integrum, sive solidum jejunium, commune ac publicum non fuisse, nisi Dominicæ passionis die, eoque die ac jejuniis, omissas fuisse sacrificiorum orationes, omissa pacis oscula : sed usitatissima certis per reliquum annum diebus spontanea seu privata et propria cuique pro sua religione jejunia; solida quidem et in vesperam usque producta, quibus tamen ad sacrificiorum orationes et pacis oscula convenirent. Præterea statos fuisse dies, quibus ad martyrum sepulcra conventus indicerentur, atque ibi statim ab exortu solis, orationibus, hortamentis, sacrarum lectionum interpretationibus vacantes et jejuni, sed non ultra nonam, perstarent; hora nona, post Eucharistiam et oscula, conventus et jejunia solverent. Hæc tunc temporis stationes, hæc castrorum disciplina Christianorum. Interea vero minime prohibebantur, nec ipsis quidem stationum diebus, privata et spontanea de quibus dixi jejunia, etsi privata illa sonda essent atque in vesperam continua, stationaria vero tantum in horam usque nonam sustinerentur, ac præ illis essent quasi semi-jejunia. Sed privatim operantum nonnulli operationem sive jejunium ante vesperam solvere religioni ducebant; ideoque ad Eucharistiam, quæ hora nona distribuebatur, non accedebant. Hunc scrupulum Tertullianus ferri posse ait eadem illa *συγκαταβάσει*, ut jejunium privatum integrumque jejunantes, intersint nihilominus stationum semi-jejuniis, acceptoque hora nona corpore Domini, de statione quidem una cum cæteris decedant, sed buccellam sacram in vesperam usque, jejunii proprii terminum, reservent. Sic utrumque salvum fore, et participationem sacrificii, et exsecutionem officii. At parum cavere videtur periculo, quod summopere vitan-

dum monuit, ne videlicet huic præcepto rei fiant, quo jubemur jejunia nostra celare; jam enim accepto corpore Domini, et reservato, agnoscuntur jejunantes : nisi dicamus tam promiscui moris fuisse acceptas Eucharistiæ partes in ecclesiis manducare, aut reservatas domum deferre privatim sumendas, ut etiam jejuniis tantum stationariis operati, prout visum sibi esset, vel comederent, vel reservarent. Sane totius fecerit, qui propositum illud Tertulliani rigide constituet, devotum De obsequium, quale est jejunium Eucharistia non resolvi. Etenim, ut sanctissimi Patres Nicæni profitentur, non multum accipimus panis aut vini, sed paululum; ut intelligamus nos id accipere sanctificationi, non satietati : οὐκ εἰς πλησμονήν, ἀλλ' εἰς ἁγιασμόν. Porro extrema illa de stationibus Christianis ad exemplum militare obeundis, inconsiderate admodum citantur apud Isidorum, *Orig. vi*, neque aptius aut prudentius apud Rabanum. RIG.

(45) *Merito deponimus osculum.* Albaspinæus Aurelianensis episcopus, lib. 1 *Observ. de veter. Eccles. Rit.* cap. 17, his Tertulliani verbis ductus, in eam sententiam ivit, ut crederet, *osculum pacis* antiquitus a Christianis omissum diebus illis, quibus indictum et promulgatum esset plenum atque integrum jejunium. Si enim (ita ille ratiocinatur) die veneris sancto *osculum* non usurpabatur, quia commune omnibus jejunium erat, neque periculum jactantiæ imminerebat, quod se jejunantem proderet, qui cum omnibus jejunabat : ergo tum semper ab osculo abstinerebatur, cum solemne jejunium et commune erat. Ejus verba fuse prolata non exhibeo. At vereor ut vir doctissimus Tertulliani mentem et vetustum Ecclesiæ morem fuerit assecutus. Primo enim S. Ambrosius ac antiquissimæ liturgiæ, osculum pacis in Christianorum cælibus usurpatum omnibus jejunii diebus, atque ipsa in Quadragesima testantur, exceptis tantum postremis diebus. Secundo cum constet, ad incruentum sacrificium celebrandum neque sacerdotes, neque populum accedere sine osculo consuevisse, et præterea compertum sit, multis jejunii diebus sacrificium peragi solitum : quis non intelligat vel ipsis jejuniis publici diebus osculum a Christianis fuisse usurpatum? « Quale, nuper Tertullianus dixerat, sacrificium est, a quo sine pace receditur? » Cum vero secundum communem Ecclesiæ ritum duobus postremis quadragesimæ diebus minime sacrificium offerretur, nil mirum, si tunc osculo parcerent Christiani. Ex hoc igitur Tertulliani loco aliter, ut mihi suborta suspicio est, Albaspinæus argumentari debuit. Scilicet ævo Tertulliani, in Africanis saltem ecclesiis, duobus duntaxat extremis Quadragesimæ diebus, jejunium communi et publica religione fuisse observatum, cum reliquo anni atque ipsius etiam Quadragesimæ tempore liberum Christianis esset jejunio vel operam dare, vel renuntiare. Quare quanquam daremus (quod certe affirmare non audeo) nil aliud quam jejunium causam fuisse, cur in parasceve et pervigilio Dominicæ resurrectionis *osculum pacis* omitteretur; nihilominus cum nullis aliis anni diebus ex Tertulliani mente jejunium publicum haberetur, osculi omisso ad duos tantum illos Quadragesimæ dies restringenda fuit. Vere itaque dici ab Albaspinæo potuit, Christianos iis diebus, quibus integrum ac plenum jejunium in-

nihil curantes de occultando ⁸⁷ 1181 quod cum A
omnibus faciamus (46).

CAPUT XIX (47).

Similiter ⁸⁸ et stationum diebus (48) non putant
plerique sacrificiorum (49) orationibus interve-

Variae lectiones

⁸⁷ Osculando male legitur Fran. Paris. ⁸⁸ Similiter Seml.

Commentarius.

dicebatur, ab osculo abstinuisse : sed secundum Tertulliani mentem addendum fuerat, eos dies non plures quam duos toto anno fuisse, et reliquis propterea diebus, quanquam privata religione jejunaretur, *asculum pacis* fuisse usitatu. Cum autem fere omnibus persuasum sit, saltem quadragesimale jejunium, veluti ex apostolica traditione institutum, primis etiam Ecclesiae saeculis religiose ab universis Christianis fuisse celebratum, neque ab eo sine crimine quemquam abstinuisse, facile videar audaci sententia Tertullianum interpretari, atque inconsulto divinare, duobus tantum Quadragesimae diebus jejunia olim publica fuisse. Verum pro me Tertullianus ipse stabit, qui in Montani haeresim delaptus, haec in lib. *de Jejun. advers. Psychicos* (ita ille Catholicos invidiose appellabat), cap. 2, scripsit: « Certe in Evangelio illos dies jejunii determinatos putant. (Psychici seu Catholici) in quibus ablati sunt Sponsus, et hos esse jam solos legitimos jejuniorum Christianorum, ab olitis legalibus et propheticis vetustatibus. » Tum pergit dicere: « Itaque de caetero indifferenter jejunandum ex arbitrio, non ex imperio novae disciplinae, pro temporibus et causis uniuscujusque. Sic et apostolos observasse, nullum aliud imponentes jugum certorum, et in commune omnibus obeundorum jejuniorum. » En habes quae Catholicorum, in Africa saltem, sententia ac usus cum foret. Nempe duos tantum, Dominico praeeunte praeepto, dies jejunabant, cum sponsus ablati sunt, nimirum quando sponsus Christus in crucem coniectus, et in sepulchro conditus fuit, quemadmodum veteres Christiani verba Marci cap. II, et Lucae cap. V, interpretari solebant. Caeteris vero diebus jejunia quidem Christiani servabant, sed ex arbitrio, non ex imperio. Quamvis enim iis quoque temporibus Quadragesima celebraretur a Christianis, eamque ex apostolorum traditione originem habuisse unusquisque pro certo haberet, ut pluribus veterum testimoniis ostendere facile foret, nondum tamen integri istius jejunii observatio lege et praeepto constituta, aut nondum saltem in omnibus Ecclesiis invaluerat. Quatuor etiam temporum, aliisque jejunia, et nonnulla disciplinae capita, licet ab ipsa apostolorum traditione manantia, non continuo in tota Ecclesia Dei recepta fuere, neque praeepto obligata. Id sensim per consilia, Patrumque ac Romanorum praecipue pontificum decreta praestitum fuit, ita ut quae jejunia olim e singulorum arbitrio pendebant, concordi nunc religione et praeepto celebrentur. Iterum auctor est idem Tertullianus, in eodem lib. *de Jejun.* cap. 13, Catholicos, praeter Pascha, et citra illos dies, quibus ablati sunt Sponsus, jejunasse, non quidem ex lege praeecepit, seu ex imperio, sed ex arbitrio. Quamobrem colligere hinc fortasse possimus, ideo a Tertulliano eorum consuetudinem improbari, quia dum jejunarent, ab osculo pacis abhorrebant, ne se jejunio operam dantes cum periculo modestiae proderent, quando incertum erat an reliqui fratres eodem die jejunarent. Hanc autem osculi omissionem in Paschate tantum, itaque diebus, quibus ablati sunt Sponsus, videlicet terra sexta in Parasceve, et Sabbato sancto, admittere ac laudare Tertullianus videtur. MURAT.

(46) Quod cum omnibus faciamus. Scilicet: jeju-

nium. G. PANCIROL.

(47) Tit. cod. Ambros.: *De stationibus*.

(48) *Similiter et stationum diebus*. Stationem esse conventum Christianorum, qui certis diebus fiebant causa orandi, et producebantur a Catholicis usque ad nonam, a Montanistis usque ad tenebras, dictum est in I. *de Jejun.* cap. 10, n. 91. G. PANCIROL.

— *Stationum diebus*. Quid stationes fuerint, amplissime proditum ab aliis; itaque paucis contentus ero. Hermas, lib. III *Pastoris*, similit. 4: « Quid est, inquit Pastor, statio? et dixi: Jejunium. » Nihil aliud revera nomine *stationum* ecclesiastici scriptores significabant, quam jejunium a Christianis celebratum, ita ut stationes quaelibet jejunia interdum fuerint appellata. Cum enim jejunabant fideles, mane summo in sacras aedes convenire, ibique perstare ad horam usque nonam solebant, precibus rerumque divinarum contemplationi operam dantes: unde jejunii stationum nomen postea adhæsit. Quæstio tamen inter quasdam eruditos agitur, num a jejunii stationes differrent. Equidem arbitror discriminis aliquid interfuisse tum solum, cum strictæ *stationis* vocabulum accipiebatur. Tunc enim jejunia duntaxat quartæ et sextæ feriæ indicabantur, ac propterea stationes ad horam usque nonam, ut diximus, perdurabant: jejunia vero in vesperam usque producebantur. Incertum porro, num hoc loco Tertullianus quaelibet jejunia significare velit, an ea tantum quae mercurii ac veneris diebus celebrabantur. In posteriorem sententiam ego facilius concederem. MURATORIUS.

(49) — *Sacrificiorum orationibus*. Dic, hæretico, quid per hæc verba intelligatur? Quid aliud vis esse sacrificii orationes, quam missam, quam impie damnas? Ex his verbis notandum est, omnes qui Missæ (ea Latine est sacrificium) intererant, solitos fuisse sumere sacram Eucharistiam, et quia statim ea sumpta discedebant, ideo neo missæ eo die interesse volebant, ne stationem solverent. Id Tertullianus reprehendit. PANCIROL.

Sacrificiorum orationibus. Non simpliciter orationes dicit, neque orationum sacrificia, sed sacrificiorum orationes, quia hic agit de jejunii et Eucharistia; quæ sacrificia maxime celebrantur orationibus, ipsæ autem orationes sacrificia sunt, ut jam notavimus ad ea quæ habentur libello *ad Scapulam*: « Sacrificamus, quomodo praeecepit Deus, pura prece. » Id etiam, lib. III *adversus Marcionem*, ad illud ex Malachia: « Et in omni loco sacrificium nomini meo offertur et sacrificium mundum: *Gloriæ scilicet relatio*, inquit, *et benedictio et laus, et hymni.* » Et p. 502. « Sacrificium mundum, scilicet simplex oratio de conscientia pura, » et p. 512, ubi de figuris sacrificiorum legis Mosaicæ: « Significabant hominem, quondam peccatorem, vero mox Dei emaculatum, offerre debere munus Deo apud templum, orationem scilicet et actionem gratiarum apud Ecclesiam, per Christum Jesum catholicum Patris sacerdotem. » Plerisque autem locis afflictationum carnis et jejuniorum sacrificia commendat, et libro quidem *de Patientia* hostias esse ait Domino placatorias. Illud etiam notandum, lib. *de Jejun.* jejunium vocari sacrificium carnale. RIG.

niendum, quod statio solvenda sit (49), accepto corpore Domini. Ergo devotum Deo obsequium Eucharistia resolvit? An magis Deo obligat? Nonne solemnior erit statio tua, si et ad aram Dei steteris (50)? Accepto (51) corpore Domini et reservato, utrumque salvum est, et participatio sacrificii, et exsecutio officii. Si statio de militari

exemplo nomen accipit (nam et *militia Dei sumus*, II *Cor.* x, 4; I *Tim.* i, 18), utique nulla lætitia, sive tristitia (52) obveniens castris, stationes militum rescindit. Nam lætitia libentius, tristitia sollicitus administrabit disciplinam.

CAPUT XX⁹⁹ (53).

De habitu vero duntaxat feminarum (54) varie-

Variæ lectiones.

⁹⁹ Cap. XV *alias*.

Commentarius.

(49*) *Quod statio solvendat, etc.* Nunquam a statione Christianus populus recedebat, nisi accepto corpore Domini, cujus communicatione perfecta absoluebantur preces et piis conventibus finis imponebatur. At a sacra synaxi abstinebant delicatuli quidam, quod sibi viderentur accepto corpore Domini jejunium frangere, in quo custodiendo certe antiquis maxima fuit cura atque religio. Quantum autem hi fallerentur. Tertullianus hic probare nititur, ostendens a cibo sacræ mensæ non vitiari, sed perfici atque sacri Christianorum jejunia. MURATORIUS.

(50) *Nonne solemnior erit statio tua, si et ad aram Dei steteris?* Ergo aras habebant tunc temporis Christiani! Unde igitur illa gentilium in ipsos odia et tanquam adversus impios crimina, quod nec delubra, nec aras haberent, nec sacrificarent? « Putatis autem, inquit Minucius, nos occultare quod colimus, si delubra et aras non habemus. » Ut Malachias, cap. i, mensam Domini dixit, quod ibidem altare dixerat, ita hic aram dicit Septimius mensam Christi. Unde scilicet corpus Christi sumebatur, pane, vino, sanctis orationibus in passionis Domini memoriam consecrato. Sic enim Paulus, I ad Corinthios, x, postquam dixit, panem quem frangimus, participationem et communionem esse corporis Christi quod pro nobis tradi et immolari voluit Deus, adjicit, eos qui victimas edunt, participes fieri altaris. Deinde monet Corinthios, ut forte ipsis apud ethnicos cœnantibus aliquid apponatur quod immolatum idolis fuisse dicatur, partem inde sibi ullam ne sumant: etenim non posse mensæ Domini participes esse, et mensæ dæmoniorum. Quod præceptum, mensæ vocabulo gentilium sacrificiis accommodato, mensam Christi apud fideles aræ instar esse significat: et Judæus quidem, qui secundum carnem sapiant, sacrificiis suis participes fieri tantum aliaris, θυσιασθηρίου, hostia scilicet flammis consumpta; Christianos autem participes fieri θυσίας, ipsius sacrificii, nempe corporis Christi. Atque hic Septimius noster acceptam a Christiano buccellam, participationem esse ait sacrificii. Quin et ipse Christianus ara Domini censetur, imbuenda quidem sanguine, sed Christi. Idemque ille noster fideles arcens spectaculis et circo ait; « Vis autem et sanguinis aliquid? habes Christi. » Denique et Chrysostomus auditores suos quasi Christi ipsius verbis compellans: Εἰ αἵματος επιθυμεῖς, φησὶ, μὴ τὸν τῶν εἰδόνων, βωμὸν τῶ τῶν ἀλόγων φόνω, ἀλλὰ τὸ θυσιαστήριον τὸ ἐμὸν τῶ ἐμῶ φοίνισσε αἵματι. RIC.

— *Solemnior erit statio.* Statio pro jejunio aliquando sumitur, quoniam statio nulla sine jejunio nebant autem stationes seu frequentes ad ecclesiam concursus dieb. veneris et mercurii, in quibus erant statuta jejunia. Frivola autem est dubitatio Magdeburgensium, qui de jejunio Montanistarum id accipi dicunt; licet enim ad vesperam usque producerentur hæc stationum jejunia, nihil tamen hæreticis illis conducit: Patres quippe illud inter Montani errores non numerant. LE PR.

— *Ad aram Dei steteris.* Alludens ad stationis uti-

tur proprio sacrorum verbo. Stare ad aram dicitur dedicatum animal victimæ patiens. Virgilius. II *Georg*:

Et eorum ductus stabit sacer hircus ad aram,
Hircus. . .

B Et Martial.;

Vite nocens rosa stabat moriturus ad aras.
(Mart. epigr. 24. l. vii.)

Inde et Illud:

Rode, caper, vitem, tamen hinc cum stabis ad aram,
In tua quod spargi cornua possit, erit. RIC.

(51) *Accepto corpore Domini et reservato.* Et hoc eruditissimum est, veteres Christianæ religionis cultores interdum consuevisse corpus Christi a sacerdote acceptum deferre secum, ut domi ac in privatis precibus manducarent: quæ consuetudo a conciliis postea sublata fuit. Hoc igitur omisso, alia potius consideranda occurrunt. Scilicet ex hoc Tertulliani loco recentiorum quorundam hæreticorum sententia refellitur, qui corpus Domini post sacra peracta conservare nefas putant. Verum quod nunc in catholica Ecclesia præstatum antiquitus etiam factum, non hæc solum Tertulliani verba, sed Cyprianus alique vetustissimi scriptores apertissime probant, quorum testimonia ab aliis prolata repetere superfluum foret. Secundo cum hic unius corporis accepti mentionem Tertullianus faciat, et unum corpus domum deferri ac reservari consuevisse intelligamus, discere possumus, sat olim fuisse Christianis, si Christi corpore vescerentur; atque hunc usum ab Ecclesia catholica servatum, et sexcentis aliis veterum documentis confirmatum, male a nuperis hæreticis improbari. MURATORIUS. — Variis de causis veteres Christiani panem eucharisticum apud se reservare solebant. Causa reservandi hic dicta utrum alibi memoretur, me latet. ROUTH.

(52) *Nulla lætitia, sive tristitia.* Sive lætum quid, sive triste nuntietur, milites stationem, ubi præsentent, non deserunt: nec nos milites Christiani, sive fuerit dies lætus, sive jejunii et afflictionis, nostras stationes deseremus. Et hic notandum est, stationes Christianorum a stationibus militum dici; cum enim milites Christi sunus, multa a militibus mutuamur. G. PANCIROL.

(53) Tit. Cod. Ambr. *De habitu feminarum.*

(54) *De habitu vero, etc.* De vestibus etiam quas femine ad orationem accedentes induere debebant, agendum sibi Tertullianus censet. Ad hoc autem incitatum se ait, quod pro diversitate locorum varius esset vestium feminarum usus, ideoque se de hujusmodi argumento scribere velle, quod præcipue, tanquam nullius loci homo, videlicet nulli locorum consuetudini favens, rem æquissime pertractare poterat. At impudentia videbitur de hoc iterum agere, postquam Paulus apostolus aperte egit in I ad Timotheum, cap. ii. Se tamen impudentem non existimat, cum post Apostolum quidem, secundum Apostolum, hoc est secun-

tas observationis effecit ⁶⁰, post sanctissimum, Apostolum, nos vel maxime nullius loci homines, impudenter retractare : nisi quod non impudenter, si secundum Apostolum retractemus. De modestia **1184** quidem cultus et ornatus, aperta præscriptio est etiam Petri, cohibentis eodem ore, quia eodem et spiritu, quo Paulus, et vestium gloriam, et auri superbiam, et crinium ⁶¹ lenonem operositatem (55).

CAPUT XXI ⁶² (56).

Sed quid ⁶³ promiscue (57) observeretur per Ecclesias, quasi (58) incertum id retractandum est velarine debeant virgines, an non. Qui enim virginibus indulgent capitis immunitatem (59), hoc niti videntur quod Apostolus non virgines nomina-

Variæ lectiones.

⁶⁰ Efficit Rigalt. Paris. Venet. Seml. Leop. ⁶¹ An lenoninam inquit Seml. lenoniam Schut. ex conj. ⁶² Cap. XVI alias. ⁶³ Sed quod Seml Leop. ⁶⁴ Cap. XVII ed. Leop.

Commentarius.

dum Apostoli mentem in eodem argumento versetur. MURATORIUS.

— De habitu vero duntaxat feminarum. Hæc repertiuntur in vetustissimo exemplari, neque spernenda sunt. Post illa vero : « Per Ecclesias quas, » sequitur in eodem exemplari, absque ulla distinctione : « Disposita utensilitas ut et proprias operas plus et necessariores, » etc., quæ habentur lib. I de Cultu fem. RIGALT.

(55) Crinium leonem operositatem. In Ambrosiano codice legitur *crinum leonem morositatem*, At in eo codice quo usus est Rigaltius, quippe in hæc verba desinit, habetur *et crinium leonem operositatem*. Quæ lectio mihi libentius probatur, ut significetur ac damnetur immodicum feminarum studium in crinibus componendis et in cincinnos educandis, unde viri tanquam a leonibus sollicitati ad concupiscentiam rapiantur. Hujusmodi autem lectioni consonat apostolus uterque a Tertulliano laudatus. Petrus in Epist. I, cap. III ita de mulieribus scribit : *Quarum non sit extrinsecus capillatura, aut circumdatio auri, aut indumenti vestimentorum cultus*. Paulus vero in I ad Timotheum, c. II : *Similiter, inquit, et mulieres in habitu ornato, cum verecundia et sobrietate ornantes se, et non in tortis crinibus aut auro, aut margaritis vel veste pretiosa*. Ubi crimium factam mentionem vides. MUR.

(56) Tit. Cod. Murat. De virginibus. — Hic incipit novum atque insigne hujus libelli augmentum, Tertullianum stylo omnino referens, ex codice Ambrosiano a Muratorio desumptum. Codex autem ipse, uti ostendit vir eruditus, cum initio capitis nonj orsus erat. Verba interea, quod *promiscue observatur per ecclesias*, quæ lectio est Rigaltii, prætuli Muratorianæ, quid *promiscue observatur p. e.* Ad sensum eorum quod attinet adverbium *promiscue* varie ac diverse valere indicatur superioribus illis, *varietas observationis efficit*. ROUTH.

(57) Sed quid promiscue. Vestes et ornamenta feminarum modestiam spirare debere, certissimum ex Apostoli præcepto dixerat. Nunc valerine debeant virgines, an non, tanquam res incerta, retractandum ait. Erant enim qui virgines in templo atque in sacris conventibus non velatas ferebant; alii vero iis quoque, ut reliquis mulieribus, velum esse necessarium, modestiæ causa et apostolici præcepti auctoritate sentiebant. MURATORIUS.

(58) Quæ sequuntur ad hæc verba : *per Ecclesias, quasi*. . . . primus e vetustissimo exemplari

tim (60), Sed mulieres designaverit velandas esse; nec sexum, ut direret feminas, sed gradum sexus, dicendo *mulieres* (I Cor. XI, 5). Nam si sexum nominasset, feminas dicendo absolute **1185** definisset de omni muliere. Aut cum unum gradum sexus nominat, alium tacendo secernit. Potuit enim, inquit, aut et virgines nominare specialiter aut compendio generaliter feminas.

CAPUT XXII ⁶⁴.

Qui ita concedunt (61), recogitare debent de statu vocabuli ipsius, quid est mulier a primis quidem litteris sanctorum commentariorum; nam inveniunt (62) sexus esse nomen, non gradum sexus. Siquidem Evam nondum virum expertam (63) Deus *mulierem* et *feminam* (Gen. II, 23) cognomi-

B adjecit Rigaltius, Muratorius vero ea omnia quæ ad finem usque libri leguntur. EDD.

(59) Capitis immunitatem. Qui virginibus indulgent capitis nuditatem, atque immunitatem a velamine. MUR.

(60) *Apostolus non virgines nominatim, etc.* Πᾶσα δὲ γυνή προσευχομένη, ἢ προφητεύουσα ἀκατακάλυπτος τῇ κεφαλῇ κατασχώνει τὴν κεφαλὴν ἑαυτῆς· ἐν γὰρ ἐστὶ καὶ τὸ αὐτὸ τῇ ἐξυρημένῃ. Sunt Apostoli verba in I ad Cor. cap. XI, n. 5, quæ ita exhibentur a vulgato interprete nostro : *Omnis mulier orans, vel prophetans non velato capite, deturpat caput suum : unum enim est ac se decalvetur*. Qui contendebant virginibus nequaquam præceptum fuisse ut velatæ in templo orarent, ex ipsis Apostoli verbis tale argumentum conflagant : si Apostolus hoc præcipere in animum induxisset, vocabulo *γυνή*, quod *mulier* Latine sonat, non fuisset usus, nam *γυνή* de nuptis tantum feminis usurpari solet. Potius *θήλεια* dixisset, quo nomine feminas omnes, tum nuptas, tum inuptas Græci significant; aut addidisset *παρθένους*, quoque, id est *virgines*. Ergo non totum sexum, sed gradum et partem feminei sexus, mulieres videlicet nuptas, eo in loco Apostolus significavit. Quin ipse eadem in Epistola ad I Cor. cap. VI virgines a mulieribus distinxit, inquit : *μεμέρισται δὲ ἡ γυνή καὶ ἡ παρθένος, divisa est mulier, et virgo*. Non hic autem solum, sed et in lib. *de velandis Virginibus*, quem postea conscripsit in schola Montani, simile sibi argumentum Tertullianus objecit. Inquit ibi, cap. 4 : « Opponitur nobis, nullam mentionem virginum ab Apostolo factam, ubi de velamine præfinit, sed tantum mulieres nominatas : cum si voluisset et virgines tegi, de virginibus quoque cum mulieribus pronuntiasset quomodo illic inquit, ubi de nuptis tractat, quid observandum sit etiam de virginibus, declarat. Itaque non contineri eas lege velandi capitis, ut non nominatas in hac lege; imo ex hoc revelari, quia non jubentur, quæ nec nominantur. » MURAT.

(61) *Qui ita concedunt* Fortasse, *Qui ita continent, quod quidem verbum mox habes, vel saltem concludunt*, reponendum est. ROUTH.

(62) *Inveniunt*. Fort. legendum *invenient*, nisi altera lectio ferenda sit. ROUTH.

(63) *Evam nondum virum expectam, etc.* Ut ostendat Tertullianus nomine *γυναϊκὸς* nuptas ac inuptas feminas significari, e Genesis cap. II, v. 23, exemplum profert; ibi enim de Eva loquens

navit (64) : feminam, qua sexus generaliter, mulierem, qua gradus sexus specialiter. Itaque [Ita quia] jam tunc inupta adhuc Eva mulieris vocabulo fuit (65), commune id vocabulum et virgini factum est. Nec mirum, si Apostolus eodem utique spiritu actus, quocum omnis Scriptura divina, tum ⁶⁵ et illa Genesis digesta est, eadem voce usus est mulierem ponendo, quæ exemplo Evæ inuptæ et virgini competat. Cætera denique non sonant (66); nam et hoc ipso, quod virgines non nominavit, sicut alio in loco (67), ubi de nubendo docet, satis prædicat de omni muliere, et de toto sexu dictum, nec distinctum esse inter virginem, omnino non nominat (68). Qui enim alibi distinguere meminit, ubi scilicet differentia postulat **1186** (distinguit autem utramque speciem suis vocabulis designans) ubi non distinguit, dum utramque non nominat, nullam vult differentiam intelligi. Quid quod Græco sermone, quo litteras Apostolus fecit, usui est mulieres vocare tam feminas (69), id est γυναῖκας, quam θηλείας. Igitur si pro sexus nomine vocabu-

lum istud frequentatur, quod est interpretatione pro eo, quod est femina, sexum nominavit, dicens γυναῖκα. In sexu autem et virgo contingitur (70). Sed et manifesta pronuntiatio est : *Omnis*, inquit, *mulier adorans, et prophetans intecto capite dedecorat caput suum* (I Cor. xi, 5). Quid est *omnis mulier*, nisi omnis ætatis, omnis ordinis, omnis conditionis? Nihil mulieris excipit, dicendo *omnis*; sicut nec vir nec velandi (71); proinde enim *omnis vir* (*Ibid.*), inquit. Sicut ergo in masculino sexu sub viri nomine etiam investis velari vetatur, ita et in feminino sub nomine mulieris etiam virgo velari jubetur. Æqualiter in utroque sexu minor ætas majoris sequatur disciplinam : aut velentur et virgines masculi, si non velantur et virgines feminae, qui nec isti nominatim tenentur. Aliud sit vir et investis, si aliud est mulier et virgo. Nempe *propter angelos* (*Ibid.*) ait velari oportere, quod angeli propter filias hominum desciverunt a Deo. Quis ergo contendat, solas mulieres, **1187** id est nuptas jam et virginitati defunctas concupiscentiæ (72),

Variæ lectiones.

⁶⁵ Divinitatum Murat. nullo sensu.

Commentarius.

Deus : Αὐτή, inquit LXX Intepretes, κληθήσεται γυνή, ὅτι ἐκ τοῦ ἀνδρός αὐτῆς ἐλήφθη. Scilicet : *Ipsa vocabitur mulier, quia de viro suo sumpta est*, ut alibi aptissime interpretatur idem Tertullianus, versionem τῶν LXX secutus. Vulgatus autem interpres habet : *Quæ vocabitur virago, quoniam de viro sumpta est*. Supra etiam dixerat divinus Scriptor : *Ædificavit Dominus Deus costam, quam tulerat de Adam, in mulierem*, εἰς γυναῖκα. Utrobique Eva, quanquam adhuc virgo neque verum exspecta, γυνή, mulier appellatur. Igitur per hoc vocabulum non gradus sexus, seu nuptarum ordo significatur, sed generaliter femineus sexus : atque adeo tum virgines, tum nuptæ ab Apostolo jubentur velari. MURAT.

(64) *Mulierem et feminam cognominavit*. Hoc fit in interpretationibus Scripturæ sacræ Latinis. Quæ vero his subjunguntur, *feminam, qua sexus generaliter, mulierem, qua gradus sexus specialiter*, ea tanquam glossatori cuidam debita, uncis inclusi : quippe cum plane contraria sint ipsi Tertulliano stantenti, *mulierem* sexus esse nomen, non gradum sexus. ROUTH.

(65) *Itaque jam tunc inupta adhuc Eva mulieris vocabulo fuit*. Fortasse scribendum : *Ita quia jam tunc inupta adhuc Eva sub mulieris vocabulo fuit*. Habes infra, *sub viri nomine, et, sub nomine mulieris*. Cæterum idem adducitur a Tertulliano argumentum in libro *de Virginitate velandis*. cap. 5.

(66) *Non sonant*. Corrige consonant.

(67) *Sic alio in loco* Eadem Epistolam I ad Cor. cap. vii, n. 34, innuit, ubi ita loquitur Paulus : *Mulier inupta, et virgo, cogitat quæ Domini sunt, ut sit sancta corpore et spiritu. Quæ vero nupta est, cogitat quæ sunt mundi, quomodo placeat viro*. Si inquit Tertullianus, inuptas a nuptis distinguere voluisset Apostolus, velari mulieres jubens, eas aliquo distinxisset vocabulo, quemadmodum fecit, ubi revera illas distinguere voluit. Apparet igitur, tum nuptas, tum inuptas uno *mulieris*, seu γυναῖκος nomine fuisse comprehensas, quando eas Paulus distinguere noluit. Eadem ratione respondet idem Tertullianus in lib. *de vel. Virgin.*, cap. 5. MURAT.

(68) *Lege nominatam*. ROUTH.

(69) *Quam feminas*. Id est potius quam feminas. Est elegans in Hebræo sermone dicendi formula, et aliis in locis a Tertulliano usurpata. MURAT. — Videtur vir doctissimus vel legisse, vel legere voluisse, *quam* pro *tam*. Certe in scriptoribus Græcis, eorumque imitatoribus, plurima exempla hujus idiotismi exstant.

(70) *Lege continetur*. ROUTH.

(71) *Sicut nec vir, nec velandi*. Apostolus in laudata Epistola I ad Cor. cap. xi, n. 4 : *Omnis inquit; vir orans aut prophetans velato capite, deturpat caput suum*. Infra vero addit : *Vir quidem non debet velare caput suum*. Cuicumque igitur viro, quando orat, turpe esse velari ait Paulus, et *omnem virum* nominans, omnes cujuscunque ordinis, ætatis et conditionis masculos intelligit. Igitur sub nomine *omnis mulieris* feminas omnes, tum virgines, tum nuptas ac viduas complectitur. Cæterum, quin hæc verba sint in codice nostro vitiata, nemo dubitabit. Fortasse restitui poterunt, aut saltem iis lux aliqua affulgebit, si quod ille in lib. *de vel. Virgin.* cap. 8, refert, nos quoque referamus. *Apostolus* : « *omnis, inquit mulier*. Quid est *omnis*? nisi omnis generis, omnis ordinis, omnis conditionis, omnis dignitatis, omnis ætatis? Siquidem omne, totum est, et integrum, et nulla sui parte defectum. Pars autem mulieris et virgo est. Æque et de viro non velando *omnis*, inquit. Ecce duo diversa nomina, vir et mulier. Omnis uterque, Duæ leges obnoxie invicem hinc velandi inde nudandi. Igitur si eo quod dictum sit *omnis vir*, commune est nomen viri etiam nondum viri, masculi investis : commune autem cum sit nomen secundum naturam, communis est et lex non velandi ejus qui inter viros virgo est, » etc. MURAT. — Propter verba sequentia legendum videtur, *sicut nec vir, nec investis, velandus*. ROUTH.

(72) *Et virginitati defunctas concupiscentiæ*. Hic mihi verbum aliquod desiderari videtur, cujusmodi esse *ignes excitare*, aut quid simile, ut sit sensus : Non nuptæ tantum ac virginitate carentes angelorum hominumque concupiscentiam accendere possunt? neque virginibus licet forma corporis excellere, sibi que amatores invenire? MURAT. — Ait Muratoris, hic sibi verbum aliquod desiderari vide-

nisi si non licet et virgines specie præstare, et amatores invenire? Imo videmus (73) quod non virgines solas concupierint, cum dicat Scriptura *filiis hominum Gen. vi, 2*), quia potuit uxores hominum nominasse, vel feminas indifferenter. Etiam quod ait, *Et acceperunt sibi in uxores (Ibid.)* in eo facit quod accipiuntur in uxores, quæ vacant scilicet. De non vacantibus autem aliter enuntiasset. Itaque vacant (74) tam viduitate quam et virginitate: adeo sexum nominando, generaliter filias et species in genere commiscuit. Item cum dicit (75) naturam ipsam docere, feminas velandas esse, quæ capillum pro tegumento et ornamento mulieribus assignarit; nonne idem tegumentum et idem honor capitis virginibus quoque adscriptus est? *Si mulieri turpe est radi (I Cor. xi, 6)*, **1188** et virgini **B**

Variæ lectiones.

⁶⁶ Sed si non observaret, nostra lex ampliata atque suppleta defenderet sibi adjectionem, virginibus quoque injiciens velamentum. Excusetur nunc ætas, etc. *Routh.*

Commentarius.

ri cujusmodi esset *ignes excitare*, aut quid simile. Sed fortasse legendum, *et virginitate defunctus, concupiscentiæ fuisse. Magna desiderio fuit*, id Terentianum est. *Routh.*

(73) *Imo videmus.* Imo, inquit Tertullianus, Angeli virgines potius quam nuptas concupiisse videntur, siquidem Scriptura testante, cap. vi Gen., v. 2: *Videntes filii Dei filias hominum quod essent pulchræ, acceperunt sibi uxores ex omnibus quas elegerant.* Igitur non uxores hominum, non feminæ indifferenter a filiis Dei, sive ab angelis, ut Tertullianus interpretatur (quam solide non quæro) expetitæ fuerunt, sed virgines, et quæ *vacabant*, hoc est nondum conjugatæ. Quamobrem ita legendus mihi videtur Tertulliani locus: *Imo videmus quod virgines solas concupierint.* Infra etiam *uxores pro uxorem* legendum esse, nemo neget. Hunc eundem Genesis locum a Tertulliano tractatum videas in memorato libro *de vel. Virg.*, cap. 7. *MURAT.* — Particula *non*, ut recte statuit Muratorius, delenda hic est. Attamen sub *filiarum hominum* titule comprehendendi a Tertulliano viduas, verba mox sequentia ostendunt. Aliter autem rem statuit auctor ipse in libro *de Virginibus velandis* jam sæpe allato, ubi ait, *cum ergo filias hominum dicit, manifestate virgines portendit, quæ adhuc apud parentes deputarentur.* Cap. 7. *ROUTH.*

(74) *Itaque vacant.* Id est: illæ dicuntur vacare, quæ aut virgines, aut viduæ sunt. *MURAT.* — *Ita quia vacant*, corrigendum est, ut supra, initio capitis. *ROUTH.*

(75) *Item cum dicit*, etc. In eodem cap. xi Ep. I ad Cor., v. 14: *Ipsa natura*, inquit Apostolus, *docet vos, quod vir quidem si comam nutriat, ignominia est illi. Mulier vero si comam, nutriat, gloria est illi, quoniam capilli pro velamine ei dati sunt.* Igitur cum virginibus quoque capilli pro velamine ne a natura sint dati, velo et ipsæ uti debent. *MURAT.*

(76) *Sic denique et Israel observat.* Judæis etiam feminis in usu fuisse, ut velato capite incederent, idem Tertullianus alibi testatur, nempe cap. 4, libri de Cor. militis, cujus hæc sunt verba: *Apud Judæos tam solemne est feminis eorum velamen capitis, ut inde noscantur.* Tum addit exemplum Rebeccæ adhuc virginis, quæ velata ad sponsum profecta est, et Susannæ, quæ cum judicio sisteretur, operata erat velamine pro more cæterarum mulierum Hebræarum. Similia repetit in lib. *de vel. Virg.*, cap. 11. Rabbi etiam Nathan, in Aruch, *veli* cujusdam

perinde. In quibus ergo una condito capitis deputatur, una et disciplina capitis exigitur, etiam ad eas virgines, quas peritia defendit: a primo enim *femina* nominata est. Sic denique et Israel observat (76). Sed si non observaret (77), nostra lex ampliata atque suppleta defenderet sibi adjectionem Virginibus quoque injiciens velamentum excusetur. Nunc ætas ⁶⁶, quæ sexum suum ignorat (78), simplicitatis privilegium teneat. Nam et Eva et Adam, ubi eis contigit sapere, texerunt (79) statim quod agnoverant. Certe in quibus pueritia mutavit, sicut naturæ, ita et disciplinæ debet ætas esse munifica (80). Nam et membris et officiis mulieribus resignantur. Nulla virgo est, ex quo potest nubere, quoniam ætas jam in ea nupsit suo viro, id est temporis (81); sed aliqua se Deo vovit (82). Jam et

tenuis mentionem facit, quo *feminarum capita oblegi solebant.* *MURAT.*

(77) *Sed si non observaret.* Quanquam virginibus Judæis velandi capitis consuetudo non esset, nihilominus in lege Christianorum servandus foret hujusmodi ritus; nam in Novo Testamento veteres leges et ampliatae et suppletæ sunt. *MURAT.*

(78) *Nunc ætas quæ sexum suum ignorat.* Hinc patet, puellis, quæ nondum rationis usum attigerant, intecto capite procedere licuisse. *Simplicitatis privilegium.* Tertullianus appellat. Verum in iis quæ ad adolescentiam creverant, cum natura mutaretur, mutarii quoque disciplinam decebat. Vide ipsum, citato cap. 11 *de vel. Virg.* *MURAT.*

(79) *Texerunt.* *Lego texerunt.* ut Gen. cap. iii, v. 7 *MURAT.*

(80) *Sicut naturæ, ita et disciplinæ debet ætas esse munifica.* An scribendum *natura et disciplina pro naturæ et disciplinæ*? Quod ad vocem *munifica* attinet, Isidorus lib. x *Orig.* a Forcellino in *Latinitatis Lexico* adductus in v. *Munificus*, hoc habet: *Munificus dictus est, quia munera multa dat, vel quia munus suum, id est officium, quod debet, adimplet.* Videtur ergo Tertulliani locus hoc significare, ut lege naturæ, ita et instituto disciplinæ ætas adulta debet munia sua exsequi. Sequitur, *nam et membris et officiis mulieribus resignantur*, hoc est, mulieribus omnes assignantur, vel adnumerantur. Porro auctor habet in lib. I, *ad Uxorem, Cornis concupiscentia ætatis officia defendit.* cap. 4. *ROUTH.*

(81) *Nupsit suo viro, id est temporis.* Tertullianus in lib. *de Virginibus velandis* cap. ii: « Alia in occulto mater natura, et alius in latente pater[tempus, filiam] suam legibus suis maritarunt. » *ROUTH.*

(82) *Sed aliqua se Deo vovit.* Et ab ipsis Ecclesiæ incunabulis virgines fuisse, quæ suam virginitatem Christo dicarent, cum e nonnullis Tertulliani locis in memorato lib. *de Vel. virg.*, tum ex hoc capite ostendi evidenter potest, ut subrat mirari quorundam aut in re aperta cæcitatem, aut in improbande re tot sæculorum usu probata audaciam; negant enim hunc morem aut in antiquis Christianorum Ecclesiis viguisse, aut in recentioribus esse laudandum. At hic legimus, *aliquas se Deo vovere, sanctorumque hoc institutum Dei gratia exerceri.* Infra ait: « Nupsisti Christo, illi carnem tuam tradidisti. Age pro mariti tui (scilicet Christi) disciplina. » Si « nuptas alienas velari jubet (Christus), suas utique multo magis. » His adde quæ doctissimus Pamelius

crinem exinde transfigurat (83), **1189** et omnem habitum ad mulieres convertit (84). Totum ergo asseveret (85), et totum virginis præstet: quod propter Deum abscondit, plane obumbret. Interest nostra, quod Dei gratia exerceat, solius Dei conscientiae commendare, ne quod Deo speramus, ab homine compensemus. Quid denudas ante Deum (86) quod ante homines legis! Verecundior eris in publico quam in Ecclesia? *Et Dei gratia est et accepisti, quid gloriaris*, inquit, *quasi non acceperis* (1 Cor. iv, 7)? Quid alias ostentatione tui iudicas (87)? an alias gloria tua ad bonum invitas? Atqui et

Commentarius.

habet, præfat. in eundem lib. *de Virg. vel.* Ego in argumento satis explorato aliis veterum testimoniis parco. MURAT.

(85) *Crinem exinde transfigurat.* Ubi virgines castitatem dicaverant, crinem transfigurasse diximus. Neque, ut arbitror, hoc nomine comas tonderi Tertullianus significat; auctor enim ipsemet est, virginibus quoque turpe esse tonderi: « Si mulieri, inquit, turpe estradi, et virgini perinde. » Idem repetit in lib. *de vel. Virg.*, cap. 7. Me quidem non fugit nonnullis in regionibus a sacratis virginibus crinem deponi consuevisse, ac præcipue in Syria et Ægypto, uti Hieronymus, in epist. 48, ad Sabitanum, aliaque monumenta testantur. Sed huiusmodi consuetudinem in Africa tribus saltem prioribus Ecclesiae sæculis obtinuisse, nusquam invenio. Censeo itaque nil aliud hic intelligi, nisi modestam crinium compositionem, quam virgines tum servare incipiebant, cum se Christo dicabant. Et quidem antiquitus usitatum fuit in crine soluto ac libero virgines incederent. Simul ac autem conjugio sese obligabant, comæ illis coactæ et compositæ erant, ut jam in matronarum gravitatem transirent. Quæ igitur divino sponso nubebant, par erat ut crine composito, compresso ac transfigurato proderent se Deo nuptas, « omnemque habitum ad mulieres convertendo, » hoc est matronalibus se vestibus induendo, matronis sive mulieribus nuptis accenserentur. Reliquæ vero virgines in spem sæcularium nuptiarum educatæ, vix pueritiam transgressæ « vertunt capillum, et acu lascivioris comam sibi inserunt, crinibus a fronte divisis, apertam professæ mulieritatem. » Hæc sunt Tertulliani ipsius verba in cap. 12 *de vel. Virg.* At cum cap. 14 dicat: « Aspice nuptam illam tuam virginem et animam expectatione, et carnem transfiguratione, » nescio an huic loco tenebras addat, an illa verba hinc sint corrigenda. Si quis *crinem transfigurare* hic sumere velit pro memorata virginum fascivia in componendis, interserendis, ac dividendis crinibus, ostendat in hac periodo Tertullianum de virginibus Deo dicatis non loqui. MURAT.

(84) *Et omnem habitum ad mulieres convertit.* Tanquam si nuptiis nuntium misisset. ROUTH.

(85) *Totum ergo asseveret.* Verum de virginibus sacratis hic agi, magis per ista persuadeor: sensus enim est: Si ex quo virginitatem Deo dicavit, crinium licentiam comprimere, et gravitatem in vestibus præ se ferre virgo debet, cur postea in tecto capite in sacratis hominum conventibus conspiciendam se præbet? Omnino igitur ostendat se Christo nuptam, et totam sacræ virginis modestiam servet, plene obumbrando virgineum caput, quod propter Deum abscondit. MURAT.

(86) *Quid denudas ante Deum?* En quod Tertulliano minime ferendum videbatur. Sacratæ Christo virgines non secus ac matronæ velato capite in publico procedebant, in ecclesia vero nequaquam. Ab ostentationis culpa immunes non credit has

ipsa periclitari amittere, si gloriaris; et alias ad eadem pericula cogis. Facile eligitur, quod affectione gloriæ assumitur (88). Velare virgo, si virgo es; debes enim erubescere. Si virgo es, plures oculos pati noli. Nemo miretur in tuam faciem; nemo mendacium tuum sentiat. Bene mentiris nuptam (89), si caput veles. Imo mentiri non videris (90); nupsisti enim Christo, illi carnem tuam tradidisti. Age pro mariti tui disciplina. Si nuptas **1190** alienas velari jubet, suas utique multo magis. Sed non putet (91) institutione unusquisque antecesso-

virgines Tertullianus, quæ veluti gloriabundæ, se a divina gratia ad continentiae votum electas, in reliquarum virginum conspectu jactare propriam virtutem videbantur. Cumque id a se fieri quædam responderent, ut exemplo suo alias ad sacrum virginis vetum incitarent, ne hoc quidem ambitionis periculo carere Tertullianus ait MURAT.

(87) *Quid alias ostentatione tui iudicas?* Cum mos fuerit in plurimis ecclesiis, sed idem ex sententia Tertulliani vitiosus, ut ne velarentur virgines; quævis femina non velando, sed cætera similiter atque matronæ, id quod hic innuitur, vestita, virginem se esse Deo devotam ostentabat, aliasque haud tale quid de se professas iudicare videbatur. Ita rem intelligo. ROUTH.

(88) *Facile eligitur, quod affectione gloriæ assumitur.* An eliditur? Vox Tertulliana est. Ait auctor in lib. *de Spectaculis*: « Et palæstrica diaboli negotium est. Primos homines diabolus elisit. » C. 18. ID.

(89) *Bene mentiris nuptam.* Exploratum est, cunctas mulieres nuptas, ut Apostolo obtemperarent, tum in publicis locis, tum in sacratis ædibus velo capita obduxisse. Proinde hoc nuptarum indicium erat. Cum virgines sacræ pro nuptis Christo haberi vellent, iisdem vestibus, oratibus et velamentis in publico utebantur, quibus matronæ ac nuptæ mundo; in Ecclesia vero volum ad earum differentiam deponebant. Inquit igitur Tertullianus: « Nemo miretur in tuam faciem, nemo mendacium tuum sentiat. » Scilicet mendacium appellat, pium utique, se fingere nuptas, cum adhuc virgines essent. Si et in Ecclesia velo usi fuissent virgines, nemo eas a nuptis distinxisset; et bene solum se nuptas mentiri poterant virgines, si caput ubique vetassent. MURAT.

(90) *Imo mentiri non videris.* Se corrigit Tertullianus, quod a sacratis virginibus nuptias simulari dixisset: nam revera Christo nupsere, illique suum corpus dicavere, ideoque ad instar nuptarum velato capite divinis officiis interesse debebant. Eadem habet cap. 16, *de Virg. velandis*: « Adimple, inquit, habitum mulieris, ut statum virginis serves. Mentire aliquid ex his quæ intus sunt, ut soli Deo exhibeas veritatem. Quamquam non mentiris nuptam; nupsisti enim Christo, illi tradidisti carnem tuam, illi sponsasti maturitatem tuam. Incede secundum sponsi tui voluntatem. Christus est, qui et alienas sponsas, et maritatas velari jubet: utique multo magis suas. » Quare nullus dubio, quin Tertullianus hic de virginibus, non omnibus, sed Christo tantum dicatis loquatur ab iis verbis: *Sed aliqua se Deo vovit, usque ad sequentia: Sed non putet.* MURAT.

(91) *Sed non putet.* Latere mendum in his verbis sentio, sed reparare non audeo. Fortasse legendum *uniuscujusque*. Sensus autem est: non esse virginum, quæ antecesserunt, consuetudinem pro ratione adducendam. MURAT. — Magis existimem,

ris commovendam. Multi ⁶⁷ alienæ consuetudini (92) prudentiam suam, et constantiam ejus addicunt. ne compellantur velari. Certe voluntarias (93) prohiberi non oportet, quæ se etiam virgines negare non possunt, contentæ abuti in fama suæ conscientie apud Deum securitate. De illis tamen (94) quæ sponsis dicantur, constanter super meum modulum pronuntiare contestarique possum, velandas ex ea die esse, qua ad primum viri corpus osculo et dextera expaverint. Omnia enim in his prærupserunt, et ætas per maturitatem, et caro per ætatem, et spiritus per conscientiam, et pudor per osculi experimentum, et spes per expectationem, et mene

A per voluntatem. Satisque nobis exemplo Rebecca est (*Gen.* xxxiv, 65), quæ, sponso demonstrato, tantum notitia ejus nubendo velata est (95).

CAPUT XXIII ⁶⁸ (96).

1191 De genu quoque ponendo varietatem observationis patitur oratio per pauculos quosdam, qui Sabbato abstinent genibus (97). Quæ dissensio cum maxime apud Ecclesias causam dicat (98), Dominus dabit gratiam suam, ut aut cedant, aut sine aliorum scandalo sententia sua utantur. Nos vero, sicut accepimus, solo die Dominico (99) Resurrectionis non ab isto tantum, sed omni anxie-

Variæ lectiones.

⁶⁷ *Depravatam esse hunc locum jam Muratorius intellexit, nec satis restitui, si scriberetur: Uniuscujusque et multæ. A. Neander emendavit: Institutionem unuscujusque.* ⁶⁸ Cap. XVIII, ed. Leop.

Commentarius.

voce *antecessoris* episcopum decessorum significari, et corrigendum esse *institutionem*. Ad Tertullianum *de Virginibus velandis*, cap. 2, 3. ROUTH.

(92) *Multi alienæ consuetudini*. Et hic verba corrupta existimo. Legere mallet *multæ*. Inquit autem, complures virgines, ne in templo velari compellerentur, præcipientium virginem consuetudine sese tuori, satis se prudentes arbitrata, si quod illæ constanter fecerunt et ipsæ fecerent. MURAT. — Locus ea ratione corrigendus mihi quidem videtur, ut voce *multi* significantur præsules, qui virgines velari non cogebant. Nam superius atque ex ipsius auctoris disputatione *de Virginibus velandis* satis constat, ex parte non velantium stetisse consuetudinem plerarumque ecclesiarum. Itaque locum sic refingo: « Multi alienæ consuetudini prudentiam suam addicunt, et constantiam ejus adducunt, ne compellantur virgines velari. » ROULT.

(93) *Certe voluntarias*. Ita ergo interpretarer. Velari feminas nuptiis sæculi, aut Christi addictas, omnino necessarium est. At quæ virginitatem voluntariam colunt, donec maritum sibi comparent, his prorsus interdicenda non est capitis nuditas, sed monendæ tantum ut meliora disciplinæ consilia amplectantur, quamvis se virgines interdum mentiantur. Mendosum codicem explicare per solas conjecturas cogimur MURAT. — *Voluntarias* interpretor ego virgines volentes velari, quæ se etiam virgines esse negare *poscunt*, ita enim scribendum puto, inter nuptas celatæ; hoc modo ingloriæ et obscuratæ, conscientia vero virginitatis suæ apud Deum contentæ. Ait auctor supra, « Bene mentiris nuptam, si caput veles. » Interea pro vocibus *in fama* reponerem *in infamia*, vel *infamatæ*, quod quidem verum habet auctor in lib. suo *de Corona militis*, cap. 6. Et convenis cum illis, « suæ conscientie apud Deum securitate, » Apostoli illud Rom. xiv, 22. ROUTH.

(94) *De illis tamen*. Nihilominus, quæ virgines voluntariæ dicuntur, adhuc velandas esse, Tertullianus arbitratur ex eo die, quo viris desponsæ fuerunt, seque ad futuras nuptias parare cœperunt. Has a vere nuptis nihil differre contendit. Similia habet cap. 11 *de Virg. vel.* Sponsalia vero a Christianis dato osculo et dextera conjuncta peragi solita diximus. Cæterum quæ in isto capite afferuntur compendiose, ea fusius postea ab ipso Tertulliano pertractata fuere in sæpe memorato libro *de Virginibus velandis*. MURAT.

(95) *Tantum notitia ejus nubendo velata est*. Sensus loci ostendunt verba Tertulliani in libro *de Virginibus velandis* cap. 21: « Ostendit enim etiam nuptias de aspectu et animo fieri, quemadmodum

B supra, nisi quod etiam Rebeccam quidam adhuc velant. » Ubi optime adnotatur in edit. Halensi, « Rebeccam, virginem desponsatam, sed aliam non velant. » *Nubedo* hoc loco, ut nuberet, significat. ROUTH.

(96) Tit. cod. Murat. : *De genu ponendo*.

(97) *Sabbato abstinent genibus*. Antiquissimus est ritus genua flectendi in oratione. Exempla habemus in lib. i Regnum, cap. viii, n. 54, in Evang. Lucæ, cap. xxii, n. 41, in Act. apost., vii. n. 60, et c. xx, n. 36, et cap. xxi, n. 5. Quin Eusebius Cæsariensis hunc morem Christianorum proprium appellat. *Hist. Eccles.* lib. v, cap. 5, ubi Christianos milites orasse ait γόνυ θέντας ἐπὶ τὴν γῆν κατὰ τὸ οἰκεῖον τοῖς χριστιανοῖς τῶν εὐχῶν ἕθος. *Genu in terram usque flectentes secundum consuetudinem Christianis in precundo propriam*. Quidam vero a genu flectendo Sabbato abstinebant, eum Ecclesie reliquæ contrarium usum tuerentur. In posteriorum sententia erat Tertullianus, qui idcirco hujusmodi ritus differentiam tolli cupit. Et certe sublata arbitror, cum ex antiquis neminem offendam, qui Sabbato genua flectere prohibeat, Græcis tamen recentioribus eandem placuisse opinionem, auctor est Joannes Monachus in Canonario subjecto libris Morini *de Pœnit.* Ibi hæc habentur. Τὰς πάσας σαββατοκυριακάς, καὶ ἑορτὰς δεσποτικὰς, καὶ δωδεκαήμερον, ὁμοίως δὲ καὶ τὰς ἀπὸ τοῦ Πάσχα ἡμέρας ἕως τῶν Ἁγίων Πάντων μὴ γονυκλινεῖν ἐν ταῖς εὐχαῖς. *Omnibus autem Sabbatis et diebus dominicis, et dodecahemero similiter et diebus a Paschate usque ad festum Omnium Sanctorum in orationibus genua flectere non licet*. In juris etiam Græco-Romani lib. iii, ubi de Luca patriarcha, num. 9, legitur: Οἱ ἀποστολικοὶ κανόνες κολάζουσι τὸν ἐν τῷ τυχόντι σαββάτῳ, ἢ τῇ κυριακῇ γονυκλινοῦντα, ἢ νηστεύοντα. *Apostolici canones eum puniunt, qui quovis sabbato, vel dominico die, genu flectit vel jejunit*. Quanquam Græculus his fallatur (non enim in Apostolorum canonibus quid tale reperitur), nihilominus palam fit, in Oriente multis post Tertullianum sæculis hujusmodi consuetudinem iterum invaluisse. MURAT.

(98) *Causam dicat*. Il. e. culpetur, reprehendi soleat. ROUTH.

(99) *Solo die Dominico*. In libro quoque de Cor. mil. eadem affirmantur, veluti e traditionis penu atque auctoritate accepta: « Die, inquit, Dominico jejunium nefas dicimus, vel de geniculis adorare. Eadem immunitate a die Paschæ in Pentecostem usque gaudemus. » Communis autem inter Christianos tum erat hic ritus, quare cum nonnulli ab eo descivissent, placuit Patribus concilii Nicæni primi rem statuere in eam. ult., ne Ecclesie non

tatis habitu (1), et officia cavere debemus, differentes etiam negotia, ne quem diabolo locum demus. Tamtumdem et spatio Pentecostes, quæ eadem exsultationis solemnitate dispungimur(2). Cæterum omni die quis dubitet prosternere se Deo vel prima saltem oratione (3), qua lucem ingredimur? Jejunii autem et stationibus nulla oratio sine genu, et reliquo humilitatis more, celebranda est. Non enim 1192 oramus tantum, sed et deprecamur, et satisfacimus Deo Domino nostro. De temporibus orationis nihil omnino præscriptum est, nisi plane omni in tempore (4) et loco orare.

CAPUT XXIV⁶⁹ (5).

Sed quomodo omni loco (I Tim. I, 2), cum prohibeamur in publico? Omni, inquit, loco, quem oportunitas, aut etiam necessitas importaret. Non enim contra præceptum reputamur ad Apostolis factum, qui in carcere audientibus custodiis orabant et canebant Deo, apud Paulum (6), qui in navi coram omnibus Eucharistiam fecit.

CAPUT XXV⁷⁰ (7).

De tempore vero non erit otiosa extrinsecus observatio etiam horarum quarundam. Istarum dico communium, quæ diu inter spatia signant, tertia, sexta, 1193 nona (8), quas solemniores in scripturis invenire est. Primus Spiritus sanctus congregatis discipulis hora tertia infusus est (Act. II, 15). Petrus, qua die visionem communitatis omnis in illo vasculo expertus est, sexta hora ascenderat orandi gratia in superiora (Act. X, 9). Idem cum Joanne ad nonam in templum adibat, ubi paralyticum sanitati reformavit suæ (Act. III, 1). Etsi simpliciter se habeant sine ullius observationis præcepto, bonum tamen sit aliquam constituere præsumptionem, qua et orandi admonitionem constringat (9), et quasi lege ad tale munus extorqueat a negotiis interdum, ut quod Danieli quoque legimus observatam utique ex Israelis disciplina (Dan. VI, 10), ne minus ter diem saltem adoremus, debitores Patris, et Filii, et Spiritus sancti. Exceptis utique legitimis orationibus (10),

Variæ lectiones.

⁶⁹ Cap. XIX, ed. Leop. ⁷⁰ Cap. XX, ed. Leop.

Commentarius.

eo dissentirent. De intermittenda genuflexione tum singulis diebus Dominicis, tum diebus a Paschate ad Pentecostem, mentionem faciunt S. Hilarius, Prologo in Psal., S. Hieronymus, cap. 7, contra Luciferianos; auctor Quæst. ad orthodoxos, inter opera S. Justinii, quæst. 113; S. Basilius, cap. 17. lib. de Spir. sancto; S. Augustinus, epist. 119; Cassianus, Germanus Constantinopol., Balsamon, Zonaras, alique non pauci. MURAT.

(1) Sed omni anxietatis habitu. Desiderari hic verbum *abstinere* mihi videtur. Cum genu flectere, et jejunare, mæstitiam atque pœnitentiam spirarent, Dominico die, nempe exsultationis die, abstinendum ab eo more fuit. MURAT. — Mihi quidem, vocem *officio* pro *officia* substituenti, nullum verbum desiderari hoc loco videtur. ROUTH.

(2) Quæ eadem exsultationis solemnitate dispungimus. Diximus et in Pentecoste genua non flexisse Christianos. Nescio an legendum: « Quæ eadem exsultationis solemnitas est, dispungimus. » In lib. de Patientia: *expunxi* pro *præstitit* usurpatum est a Tertulliano; et *dispuncta est* pro *absoluta* cap. 5 de Carne Christi; et *expunget* pro *perficiet* in lib. de Resurr. carnis. In lib. etiam adversus Judæos: *Itaque, ait, dispungamus ordinem cœptum, hoc est absolvamus.* Igitur *tantumdem dispungimus* hoc loco nil aliud significet, quam *præstamus et absolvimus.* MURAT. — Legerim, *quæ eadem exsultationis solemnitate dispungitur.* Habes in lib. quoque I adv. Marcionem cap. 22, verbum passivum, *in utroque dispungitur, a Deo.* ROUTH.

(3) Vel prima saltem oratione. Celebres sunt apud antiquos *ἑωθιναι* seu *matutinæ* preces. De iis consule *Constit. apost.* lib. VIII, cap. 34.; Chrysostomum, hom. in Psal. CIX, et alibi, ac Basilium, in Regulis fusius disputatis, interrog. 37, ut alios omittam. MURAT.

(4) *Omni in tempore.* Alludit ad cap. II Epist. ad Timoth., ubi inquit Paulus; *Volo ergo viros orare in omni loco.* At de tempore nullam habet mentionem. MURAT.

(5) Tim. cod. Murat. *De Loco.*

(6) *Apud Paulum.* Legendum videretur aut a

Paulo Rescipit Act. apost. c. XXVII, n. 35. Paulus enim cum esset in navi, *sumens panem, gratias egit Deo in conspectu omnium, et cum fregisset, cœpit manducare.* MURAT.

(7) Cod. Murat.: *De Tempore.*

(8) *Tertia, sexta nona.* Tempora quibus orationi vacandum esset, alia alii constituerunt. Constitutionum apostolicarum auctor, I. VII, c. 34, *sexies* quotidie orandum ait, nempe *circiter auroram, hora tertia, sexta, nona, vespere, et circiter gallicinium.* Chrysostomus, Homilia in Psal. CIX, *sexies* itidem orandum esse docet, sed non eadem horarum divisione utitur. S. Basilius *septies* in die preces ad Deum fundendas esse statuit. Clemens vero Alexandrinus, *Strom.* lib. VII, hujusmodi horarum divisionem laudat quidem, sed alia subdit non contemnenda: « Nonnulli, inquit, certas et definitas horas constituunt preceationi, ut verbi causa tertiam, sextam, nonam. At is, qui est cognitione præditus, per totam orat vitam, dum per preces suas cum Deo versari studet. » Tertullianus autem alibi, in libro nempe *de Jejun* cap. 10, tertiam sexam et nonam orationi destinatas repetit, suamque sententiam iisdem confirmat exemplis. In synagoga quoque ter die quolibet precibus dari operam auctor est, Maimonides, in lib. de Prec. et Benedict. sacerdot., cap. 1. Idemque et in Ecclesia Dei ter solitum fieri testatur S. Cyprianus, in lib. *de Orat.* et S. Hieronymus, in *Epist. ad Lætam et Demetriadem.* MURAT.

(9) *Qua et orandi admonitionem constringat.* Legendum videtur *et orandi admonitione constringat.* Et postea jam Montanista factus Tertullianus, etsi dicat, semper et ubique et omni tempore orandum, tamen tres horas fatetur esse apostolicas, tertiam, sextam, nonam, *Adv. Psychicos* cap. 10, ubi similia huic loco invenias. ROUTH.

(10) *Exceptis utique legitimis orationibus.* Preces matutinas, ac vespertinas a lege præscriptas ait. De iis loquitur Chrysostomus, hom. 22 in Epist. ad Hebr. Vide et Cyprianum, cap. ult. *de Orat.* ubi « manet recedente sole necessario orandum » ait. MURAT.

quæ sine ulla admonitione debentur ingressu lucis et noctis. Sed et cibum non prius sumere, et lavacrum non prius adire quam interposita oratione, fideles decet. Priora enim habenda sunt spiritus refrigeria et pabula, quam carnis, et priora cœlestia, quam terrena.

CAPUT XXVI ⁷¹ (11).

Fratrem domum tuam introgressum ne sine oratione dimiseris. Vidisti, inquit, fratrem (12), vidisti Dominum tuum : maxime advenam, ne angelus forte sit. Sed nec ipse a fratribus exemptis ⁷² priora fecerit (13) refrigeria terrena cœlestibus. Statim enim judicabitur **1194** fides tua. Aut quomodo secundum præceptum *pax huic domui* (Luc. x, 5) dices, nisi et eis, qui in domo sunt, pacem mutua reddas ?

CAPUT XXVII ⁷³ (14).

Diligentiores in orando subjungere in orationibus Alleluia (15) solent, et hoc genus psalmos, quorum clausulis respondeant (16), qui simul sunt. Et est optimum utique institutum omne, quod proponendo et honorando Deo competit, saturatam

A orationem (17) velut optimam hostiam admove.

CAPUT XXVIII ⁷⁴.

Hæc est enim hostia spiritalis, quæ pristina sacrificia delevit : *Quo mihi*, inquit, *multitudinem sacrificiorum vestrorum ? Plenus sum haulocausto- matum arietum ; et adipem agnorum, et sanguinem taurorum et hircorum nolo. Quis enim requisivit ista de manibus vestris* (Isa. i, 11) ? Quæ ergo quæsierit Deus, Evangelium docet. *Veniet hora*, inquit, *cum veri adoratores adorabunt Patrem in spiritu et veritate* (Joan. iv, 23). *Deus enim spiritus est* (II Cor. III, 17) ; et adorantes itaque tales requirit. Nos sumus veri adoratores, et veri sacerdotes, qui spiritu orantes spiritu sacrificamus orationem Dei propriam, et acceptabilem quam scilicet requisivit, quam sibi prospexit. Hanc de toto corde devotam (18), fide pastam, veritate curatam, innocentia integram, castitate mundam, agape coronatam (19) cum pompa operum bonorum inter **1195** psalmos et hymnos deducere ad Dei altare debemus omnia nobis a Deo impetraturam (20).

Variæ lectiones.

⁷¹ Cap. XXI, ed. Leop. ⁷² Scribend. exceptus Leop. ⁷³ Cap. XXII, Leop. ⁷⁴ Cap. XXIII, Leop.

Commentarius.

(11) Tit. cod. Murat. : *De fratrum digressu.*

(12) *Vidisti, inquit, fratrem.* Hæc e sacris Scripturis citari videntur : locum vero innuere nescio. Quod patet, respicit ad c. XIII, n. 2 Epist. ad Hebræos, ubi Apostolus hospitalitatem commendans ait, intereum angelos hospitio recipi. Sunt ejus verba : *Et hospitalitatem nolite oblivisci, per hanc enim latuerunt (placuerunt habent alii) quinam, angelis hospitio receptis.* Alludit autem ad angelos, qui se hospites Abrahamo et Lot obtulerunt. Hinc S. Ambrosius, in lib. *de Abraham*, cap. 5 : « Quis cis, inquit, an Deum suscipias, quem hospitem putas ? Abraham dum peregrinantibus defert hospitium, Deum atque angelos ejus suscepit hospitio. Quamvis et cum hospitem suscipis, Deum suscipis, etc. » Idem ab eo repetitur. lib. II, cap. 21, *de Officiis*. At in verbis Tertulliani aliquid fortasse desideratur. MURAT. — Confer et *Matth.* x, 40. Sed hic afferri auctor quispiam videtur. *Maxime advenam*, an significatur, et quod maximum est, advenam, atque adeq magis honorandum ? ROUTH.

(13) *Sed nec ipse a fratribus exemptis priora fecerit, etc.* Mihi quidem legendum videtur, *sed nec ipse a fratribus exceptus priora feceris.* Mox melius foret *indicabitur*, quam *judicabitur*. ROUTH.

(14) Tit. cod. Murat. : *De subjungendo psalmo.*

(15) *In orationibus Alleluia.* De hujus vocis antiquitate ac repetito usu in precibus sacris jam alii satis egere, deque illa mentionem faciunt S. Augustinus, in psal. CVI et CX ; S. Ambrosius, in *Apologia pro Davide* ; Sozomenus, lib. VII, c. 15 et 19 ; S. Paulinus, S. Hieronymus, Isidorus, Sidonius et alii. A Judæis ad Christianos transit : est enim in Davidicis psalmis frequens, eamque olim potissimum in Ecclesia Hierosolymitana usurpatam discimus a S. Gregorio. lib. II, epist. 63. MURAT.

(16) *Quorum clausulis respondeant.* Legentium eruditioni facerem injuriam, si post doctissimum summeque pium cardinalem Bonam de antiquissimo psallendi, ac Davidicos psalmos aut recitandi, aut

canendi usu loqui vellem. Ejus librum *de Psalmodia* consulat quisquis saturari cupit. Aic transiens animadverto, quam vetustus ille etiam sit ritus, quo psalmi alternis in choro, aliisque ecclesiasticis supplicationibus recitantur. MURAT.

(17) *Saturatam orationem.* Sicuti *jejunia oratio*, alio tamen sensu, a Cicerone dicta est, ita et *saturata* a Tertulliano dicitur, quæ preces cum recitatione psalmorum conjungit. Hæc est optima, hæc est pinguis hostia, quam ad aram divinam perducimus. MURAT.

(18) *De toto corde devotam.* Orationi, quam hostiam spiritalem appellat, singula tribuit, quæ victimis carneis conveniebant, nimirum ut de toto corde voveatur Deo, ut sit pasta, curata, integra, munda, coronata. MURAT.

(19) *Agape coronatam.* Etsi agaparum nomine convivia illa fere semper significari soleant, quæ a primis christianis in sacro conventu celebrari solebant in pauperum solatium, in mutue dilectionis communionem : interdum tamen ipsam Eucharistiam, atque incruentum sacrificium ea voce significarunt Patres. Neque vero ab agapis olim disjungebatur Dominici corporis et sanguinis ministratio. Priore sensu intellexisse videtur Tertullianus, in *Apologia*, cap. 39 : « Cœna nostra, inquit, de nomine rationem sui ostendit. Vocatur enim ἀγάπη, id quod dilectio penes Græcos est. » In lib. etiam *ad Martyres*, cap. 2, *agapen fratrum* vocat. Hinc autem constat, post orationem celebrari solitam fuisse agapen, cum hæc orationis corona dicatur. De agapis sublatis disquisitionem subditi Carminibus anecdotis S. Gregorii Nazianzeni. MURAT.

(20) *Omnia nobis impetraturam.* Cum superioribus conjungenda erant hæc verba. Nempe orationem hostiam spiritalem deducere ad Dei altare debemus, omnia nobis a Deo impetraturam. MURAT.

CAPUT ULTIMUM (21).

Quid enim orationi de spiritu et veritate venienti negavit Deus, qui eam exigit? Legimus, et audimus, et credimus, quanta documenta efficaciam ejus. Vetus quidem oratio et ab ignibus, et a bestiis, et ab inedia liberabat, et tamen non a Christo acceperat formam. Cæterum quanto amplius (22) oratur oratio Christianorum, non roris angelum (23) in mediis ignibus sistit, nec ora leonibus obstruit, nec esurientibus rusticorum prandium transfert, nullum sensum passionis delegata gratia avertit; sed patientes, et sentientes, et dolentes sufferentia instruit, virtute ampliat gratiam, ut sciat fides quid a Domino consequatur, intelligens quid pro Dei nomine patiat. Sed et retro oratio plagas irrogabat, fundebat hostium exercitus, imbrium utilia prohibebat (24). Nunc vero oratio justitiæ omnem iram Dei avertit, pro inimicis excubat, pro persequentibus supplicat. Mirum si aquas cælestes (25) extorquere novit, quæ potuit et ignes impetrare? Sola est oratio, quæ Deum vincit. Sed Christus eam nihil mali novit (26) operari. Omnem illi virtutem de bono contulit. Itaque **1196** nihil novit, nisi defunctorum animas de

A ipso mortis itinere vocare, debiles reformare, ægros remediare, dæmoniacos expiare, claustra carceris aperire, vincula innocentium solvere. Eadem diluit delicta, tentationes repellit, persecutiones extinguit, pusillanimes consolatur, magnanimos oblectat, peregrinantes deducit, fluctus mitigat, latrones obstupescit, alit pauperes, regit divites, lapsos erigit, cadentes suspendit, stantes continet. Oratio murus est fidei arma et tela nos tra adversus hominem (27), qui nos undique observat. Itaque nunquam intermes incedamus. Die stationis, nocte vigiliæ meminimus (28). Sub armis orationis signum nostri imperatoris custodiamus; tubam angeli exspectemus. Orantes erant etiam angeli omnes. Orat omnis creatura. Orant pecudes, et feræ, et genua declinant, et egredientes de stabulis ac speluncis, ad cælum non otiosi ore (29) suspiciunt, vibrantes (30) spiritu suo movere. Sed et aves nunc exsurgentes eriguntur ad cælum, et alarum crucem pro manibus extendunt, et dicunt aliquid, quod oratio videatur. Quid ergo amplius de officio orationis? Etiam ipse Dominus oravit, cui sit honor et virtus in sæcula sæculorum.

Commentarius.

(21) Tit. cod. Murat: *De vi et affectu orationis. Et affectu. Scribendum reor effectu, ita enim quæ sequuntur persuadent. MURAT.*

(22) *Cæterum quanto amplius, etc.* Vim et efficaciam christianæ orationis commendans quorundam objectiones prævertere videtur, qui miracula per orationem fieri non conspiciabant, qualia in veteri lege facta accepimus. Respondet igitur, non ea quidem ipsa prodigia, sed alia non minora per orationem Christianis præstari. Legendum quinino arbitror: *Non roris angelum duntaxat, etc., sed etiam patientes, etc.*, ut sit sensus: Non ea tantum Christianorum precibus miracula impetrantur, quæ synagoga impetravit; sed alia etiam majora, cum longe majus prodigium sit patienter ferre tormenta quæ sentiuntur, quam a tormentis liberari. Cui interpretationi consentire videntur tum superiora, tum subsequenter verba atque exempla. Utcunque tamen e vitioso codice conicere possimus, certum est a Tertulliano eximia commemorari prodigia, quæ per Christianos orantes e cælo impetrabantur. MURAT.

(23) *Non roris angelum.* Eum angelum, qui tres pueros, veluti roscido imbre perfusos, in fornace servavit, *roris angelum* appellat. Eodem scilicet modo aliis angelis ab aliqua re gesta, aut aliquo munere nomen imposuit. *Angelum orationis* supra nominavit; *Angelos* matrimonio præpositos memorat lib. II, ad Uxor., cap. ultimo; *Angelum baptismi* lib. de Bapt. cap. 5 et 6. et *Angelum*, cui hominis in utero formandi est cura, nominat l. de Anima. c. 37. MURAT.

(24) *Imbrium utilia prohibebat.* Quando hic mendum non lateat, explicare possumus, orationem in causa fuisse, ne utiles imbres e cælo in hostium arva fluerent. MURAT.

(25) *Mirum si aquas cælestes, etc.* Inter hæc significari videtur, ut olim monui ad S. Appollinarem apud *Reliquias Sacr.* vel. I, p. 153, pluvia, quæ, a tempore ipso quoque Tertulliano in alio libro, imp. Marci Antonini exercitui precibus Christianorum impetrata est. ROUTH.

(26) Fort. leg. *voluit.* ROUTH.

(27) *Adversus hominem, etc.* Hæc revera de diabulo dicenda erant, qui semper *circuit quærens quem devoret.* Sed quo jure *hominem* Tertullianus appellasset? De ethnicis ergo principibus loqui mihi videtur auctor, qui nihil non curabant, atque observabant, ut Christianorum reipublicæ nocerent. MURAT. — Reponere quis velit, homines, qui nos undique observant. De Judæis enim insidiantibus Christo ait S. Marcus, *et observabant eum, καὶ παρατήρουν αὐτόν, III, 2.* Sed omnino legendum est *hostem pro hominem* cum cl. Oberthur, qui in editione sua SS. *Patrum Latinorum* Wirceburg. 1788 scite hoc conjecit. Confer. et inferius S. Cyprianum de *Zelo et Livore* cap. 1. Ad libellum hoc de *Oratione* quod attinet, idem Oberthur contextum, ut aiunt, editionis Halensis sine notis ei subjectis repetivit, nulla alia præter hanc conjecturam observatione adjecta. ROUTH.

(28) *Nocte vigiliæ meminimus.* Actum agerem, si de vigiliarum in Ecclesia Dei antiquitate mandare litteris aliquid vellem. Ad eam tamen luculentius probandam non parum conferet hic Tertulliani locus. Eorum autem confidentiam præterire non possum, qui vigiliarum institutionem ex necessitate factam, ac servatam tribus primis Ecclesiæ sæculis scribunt; cum enim (aiunt illi) convenire interdum Christiani non possent præ paganorum timore, hinc factum est ut noctu conventum celebrarent, vigilantes in oratione et in laudibus divinis. At quid evidentius quam et diurno tempore ad Ecclesiam colisse Christianos vel ipsis tribus a Christo nato sæculis! Id satis probant quæ de stationibus breviter ego, fusius alii, adnotarunt. MURAT.

(29) *Non otiosi ore.* Scribendum est *non otioso, aut non otiosæ.* MURAT. — Velim ego reponas, *non otiose ore suspiciunt vibrante, spiritu suo movente; vibrante pro vibrantes et movente pro movere posit.* ROUTH.

(30) *Vibrantes.* Si quidem ita scripserit Tertullianus, hoc verbum explicarem hac ratione; *conantes spiritu suo ora ad laudandum Deum atque orandum movere.* MURAT.